

Ümumi dilçilik etüdləri

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
ÜMUMİ DİLÇİLİK KAFEDRASI

Qismət Cəfərov

ÜMUMİ DİLÇİLİK ETÜDLƏRİ

“Elm və təhsil”
Bakı-2020

Elmi redaktor:

Əbülfəz Rəcəbli,

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Tofiq Müzəffəroğlu,

filologiya elmləri doktoru, professor

Məhəmməd Məmmədov,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cavanşir Muradov,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaktor:

Dəyanət Osmanlı

**Qismət Cəfərov. Ümumi dilçilik etüdləri.
Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 168 səh.**

4603000000

qrifli nəşr

N-98-2020

© **Qismət Cəfərov, 2020**

ÖN SÖZ

Dil haqqındakı elmin (dilçiliyin və ya linqvistikanın) Azərbaycan ali məktəblərinin (universitetlərinin) bakalavr pilləsində tədrisi artıq kifayət qədər zəngin təcrübəyə əsaslanmaqla, demək olar ki, mükəmməl bir model, yaxud iyerarxik sistem formalaşdırmışdır. Tamamilə təbiidir ki, diqqət ilk növbədə Azərbaycan dilçiliyinə ayrılır və tələbələrə bilavasitə həmin sahəyə aid aşağıdakı fənlər tədris olunur: 1) müasir Azərbaycan dili (fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis); 2) Azərbaycan dialektologiyası; 3) Azərbaycan dilinin tarixi; 4) Azərbaycan dilinin üslubiyyəti və s.

Azərbaycan dili dünyada geniş yayılmış türk dillərindən biri olduğuna görə, yenə də təbii olaraq, ikinci yerdə türkologiya, daha dəqiq desək, türk dilçiliyi gəlir ki, onu 1) qədim türk yazılı abidələrinin dili; 2) türkologiyanın əsasları; 3) türk dillərinin müqayisəli qrammatikası kimi fənlər təmsil edir.

Nəhayət, həmin iyerarxiyada üçüncü yer ümumən dilçiliyə, başqa sözlə, dil nəzəriyyəsinə mənsubdur ki, mövcud tədris təcrübəsində 1) dilçiliyə giriş və 2) ümumi dilçilik olmaqla iki əsas, eləcə də bir neçə yarıdımçı fənlərə ayrılır.

Azərbaycan dilçiliyi–türk dilçiliyi (türkoloji dilçilik)–ümumi dilçilik sistemində sonuncunun mövqeyini ona görə müstəsna hesab etmək lazım gəlir ki, o, dil haqqındakı elmi həm tarixi, həm nəzəriyyəsi, həm də tədqiqat metodları ilə əhatə etməklə həmin elm barədə bütöv təsəvvür yaradır. Məlum olduğu kimi, ümumən dilçiliyi, yaxud mövcud dil nəzəriyyələrini mənimsəmədən nə Azərbaycan dilçiliyində, nə də türk dilçiliyində uğur qazanmaq mümkün deyil.

Əlbəttə, xüsusilə müstəqillik illərində ölkəmizdə ümumi dilçiliyin inkişafı istiqamətində bir sıra zəruri addımlar atılmış, belə ki, a) dilçilik klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi işi irəliləmiş; b) yeni “Dilçiliyə giriş” və “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr olunmuş; c) dil nəzəriyyəsinə aid bəzi araşdırmalar aparılmışdır. Ən mühüm məsələlərdən biri də bundan iba-

rətdir ki, həm Şərq, həm də Qərb dillərinin öyrənilməsində gənc nəslin fəallığı müşahidə edilməkdədir. Bütün bunlar ümumi dilçilik problemlərinin daha müfəssəl, daha dərinədən tədrisi imkanlarını genişləndirir.

Bəzən belə təsəvvür yaranır ki, ümumi dilçiliyin, yaxud müxtəlif dil nəzəriyyələrinin effektiv tədrisi üçün çoxlu dillər bilmək lazımdır. Heç şübhəsiz, mümkün qədər çox dil bilməyə həyatın, ictimai fəaliyyətin hər sahəsində ehtiyac vardır ki, bunu qloballaşma dövrünün bugünkü çağırışları da israrla tələb edir. Əlbəttə, ümumən dilçilik üzrə ixtisaslaşan tələbənin bir neçə xarici dilə bu və ya digər səviyyədə yiyələnməsi əhəmiyyətsiz deyil. Lakin dil haqqındakı elmin klassiklərinin (V.fon Humboldtun, F.de Sössürün) də göstərdikləri kimi, dilçi bir dili o qədər mükəmməl bilməlidir ki, onun əsasında ümumən dilin mahiyyəti, daxili quruluşu (sistem-struktur), sözün geniş mənasında sosial təbiəti barədə mühakimə yürütməyə qadir olsun. Çünki dillər bir-birindən istər mənşəyinə, istər tipologiyasına, istərsə də ekstralinqvistik xarakterinə görə nə qədər fərqlənsələr də, hər bir dil ayrı-ay-

rılıqda bizim ümumən dil haqqındakı təsəvvürümüzü müəyyən etməkdədir. Ona görə də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilçiliyi öz tədqiqat obyektinin (türk mənşəli Azərbaycan dilinin) ən səciyyəvi cəhətlərini ortaya çıxarıb aydınlaşdıranda belə, dil haqqındakı elmin milli sərhəd tanımayan ümumi nəzəri-metodoloji müddəalarına nə qədər yaxından əsaslanırsa, onun qənaətləri o qədər elmi səciyyə daşıyır.

Bakalavr pilləsində təhsil alan universitet tələbələrinin ixtiyarına verilən bu vəsait ümumi dilçilik üzrə mövcud dərslikləri əvəz etmək iddiasından çox-çox uzaqdır. Vəsaitin tərtibində məqsəd kursun proqramına daxil edilmiş mövzular barədə yığcam, anlaşılıq məlumatları əhatə etməklə həm dərsliklərin, həm də dilçilik klassiklərinin əsərlərinin daha yaxşı mənimsənilməsinə yardım göstərməkdən ibarətdir.

DİLÇİLİYİN PREDMETİ

Dilçiliyin predmetinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi tarixi XIX əsrdən başlayır. Belə ki, ilk dəfə olaraq görkəmli dilçi-mütəfəkkir Vilhelm fon Humboldt 1820-ci ildə Berlin Elmlər Akademiyasında dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair məşhur məruzəsində qeyd edirdi ki, dillərin müqayisəli öyrənilməsinin dil, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında doğru nəticələrə gəlməsi üçün müstəqil predmeti olmalıdır. Və o, dil haqqındakı elmin predmetini müəyyənləşdirərkən “fəlsəfə”yə əsaslanırdı. Dilçi-mütəfəkkirin ən mühüm xidməti də ondan ibarət olmuşdur ki, dili fəlsəfənin müstəqil araşdırma obyektinə çevirə bilmişdir.

V.fon Humboldt **“xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur”** deməklə dilə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşırdı. Eləcə də dahi dilçinin davamçıları dilçiliyin predmetini **“dildən dilçiliyə”** istiqamətində axtarırdılar. Bir sözlə, F.de Sössürə qədərki dilçilik

dili digər mövqelərdən (rasional, fəlsəfi, bioloji və s.) izah edirdi.

Dahi dilçi F.de Sössür isə sələflərindən fərqli olaraq dilin sosial təbiətini görə bilmiş və dilçiliyin predmeti olan *dili* “anlayışlar ifadə edən işarələr sistemi” hesab etmişdir. Və dil fenomeninə bu cür yanaşmaq o demək idi ki, “dil” sinkretik (mücərrəd) hadisə deyil, “sərbəst işarələr sistemi” olub nitq vasitəsilə insanlar arasında ünsiyyəti təmin edir.

Göründüyü kimi, F.de Sössür “**dil nədir**” sualına cavab axtararkən dil fenomeninə konkret, diferensial yanaşmış və dilçiliyin predmeti, yaxud obyektini “**özü-özündə və özü üçün baxılan dil**” olaraq formulə etmişdir.

Dilçiliyin “**əsl və yeganə obyektini**”ni kəşf edən F.de Sössürdən sonra strukturalistlərin baxışlarında dilçiliyin predmeti daha da məhdudlaşdırıldı.

Lakin keçən əsrin ortalarından sonra dilə müdaxilə edən multidissiplinar sahələr dil haqqındakı elmin fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılmasına qarşı çıxdılar. F.de Sössür və onun ideya davamçıları–struktura-

listlər dilçiliyi ənənəvi fəlsəfi təfəkkür üçün hər cəhətdən yad semiotikaya daxil etməyə cəhd göstərdikləri halda, XX əsrin ortalarından müxtəlif dilçilik sahələri – etnolinqvistika, psixolinqvistika, neohumboldtçuluq və s. yenidən Humboldtçuluğa müraciət etməyə üstünlük verdilər.

Və bu iki elmin əməkdaşlığına əsaslanan multidissiplinar sahələr yenidən Humboldta qayıtmaqla dilçiliyin obyektini geniş götürürdülər. Beləliklə, dilçilik vahid məcradan çıxır və parçalanaraq özünə mikro obyektlər tapmağa meyillənir.

Dilçiliyin digər elmlərlə əməkdaşlığı müəyyən mənada onun tənəzzülüdürsə, bu əməkdaşlıqdan meydana gələn yeni sahələrin inkişafıdır. Emil Benvenistin dediyi kimi, başqa elmlərin dilçiliyin metodlarından istifadə eləməsinə ehtiyacı vardır, dilçilik özünü təcrid etməməli, başqa elmlərə də metod yardımı göstərməlidir.

Əlbəttə, bu əməkdaşlıq dilçiliyin predmeti deyil, məhz obyektini miqyasında real görünür.

DİLÇİLİK TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Dil haqqındakı elmin tarixi indiyə qədər müxtəlif prinsiplərlə dövrləşdirilmişdir ki, onlardan biri **“subyektiv”** digəri isə **“obyektiv”** prinsipdir. “Subyektiv” prinsip bu və ya digər dilçilik məktəbinin, yaxud cərəyanının metodoloji maraqları, eləcə də xüsusi dilçilik təlimi yaratmış dilçilərin mövqeyi əsasında özünü göstərir. Və bu prinsip əsasında dövrləşmənin ən parlaq nümunəsi F.de Sössürə məxsusdur. Dahi dilçi “Ümumi dilçilik kursu”nda deyir: “Dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkündürsə, **“qrammatika”** ilə qoyulmuşdur...Sonralar **filologiya** meydana çıxdı...Üçüncü mərhələ dilləri bir-biri ilə **müqayisə etmək** imkanının kəşfi ilə başladı”.

“Subyektiv” prinsip əsasında dövrləşdirmənin növbəti təcrübəsini N.Xomskinin “Dil və təfəkkür” əsərində görürük. Kitabın

hər bir hissəsini “Təfəkkürün tədqiqinə linqvistik töhfə” adlandıran müəllif dilçiliyin tarixini “keçmiş”, “indi” və “gələcək”ə ayırır.

“Obyektiv” prinsip əsasında dövrləşdirməyə gəldikdə isə bu prinsip özünü müxtəlif linqvistik nəzəriyyələrə neytral olan dilçilərin təqdimində göstərir.

Dil haqqındakı elmin tarixinin dövrləşdirilməsi zamanı diqqəti mahiyyətə, dilin tədqiqi metodlarının inkişaf qanunauyğunluqlarına verməklə həmin tarixin inkişaf dövrlərini aşağıdakı şəkildə təqdim etmək olar:

- **Dilçiliyin təşəkkülü;**
- **Dilçiliyin təkamülü;**
- **Dilçiliyin “tənəzzülü”.**

Dilçiliyin təşəkkülü yazının meydana çıxmasından, xüsusilə “qrammatika” və “filologiya”dan müqayisəli dilçiliyə qədərki dövrü əhatə edir.

Dilçiliyin təkamülü ümumi dilçiliyin banisi V.fon Humboldtdan F.de Sössürə qədər gəlir. Təkamül dövrünün əsas spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə dil haqqındakı elmin üçüncü səviyyəsi fəth edildi. Yəni Humboldtun şəxsində ümumi

(nəzəri) dilçiliyin əsasları yaradıldı. Bundan əlavə, bu dövrdə Humboldtun ideya davamçılarının nümunəsində “dil” adlı fenomen müxtəlif baxımlardan (natural, psixoloji, tarixi və s.) öyrənilirdi. Və dil haqqındaki elmin təkamülü F.de Sössürün şəxsində pik nöqtəyə çatdı. F.de Sössür **“dili necə varsa, o cür öyrənmək lazımdır”** tezisini irəli sürməklə dilə **“təmiz dilçilik”** baxışı formalaşdırdı. **“Lap əvvəldən dil zəmnində durmağın”** labüdlüyündən bəhs edən dahi dilçi dil haqqındaki elmin obyektini və ya predmetini kəşf etdi. Bununla bağlı L.Yelmslev yazır ki, Sössür, mahiyyət etibarilə, dili necə varsa o cür kəşf etmişdir; eyni zamanda o göstərmişdir ki, müasiri olduğu dilçilik dili yox, nitqi öyrənmiş və bununla da “öz yeganə əsl predmeti”ndən yan keçmişdir. F.de Sössürün fikrincə, bizim öyrəndiyimiz elmin konkret predmeti hər bir kəsin beyinində əks olunan sosial məhsul, yəni dildir. Lakin həmin məhsul hər bir dil qrupunda özünəməxsusdur: bizə konkret olaraq müxtəlif dillər verilmişdir. Dilçi imkan daxilində daha çox dil bilməlidir ki, üzərində müşahidə aparmaq və aralarında müqayisə et-

mək yolu ilə onlarda universal olan hər şeyi üzə çıxarsın. Və beləliklə, F.de Sössürlə dilçiliyin təkamül dövrü yekunlaşdı.

Dilçiliyin “tənəzzülü” struktur dilçilik məktəblərindən dilçiliyin müxtəlif elm sahələri ilə əməkdaşlığına əsaslanan müasir multidissiplinar sahələrə qədərki dövrü əhatə edir. “Tənəzzül” məhz klassik dilçiliyin tənəzzülü olub, müasir multidissiplinar sahələrin isə tərəqqisidir.

DİLÇİLİYİN TƏŞƏKKÜLÜ

Dil haqqındakı elmin tarixinin birinci dövrü dilçiliyin təşəkkülü adlanır.

Dilçiliyin tarixi kökləri ən gec e.ə. III minilliyə gedib çıxır. Həmin dövrlərin dilçiləri şifahi nitqi (şəkli yazılardan hərfi yazılara qədər) yazılı nitqə çevirənlər olmuşdurlar ki, bu da dilin strukturunu (quruluşunu) öyrənməyə ciddi təkan vermişdir. Yazının getdikcə artan mədəni, mənəvi və dini (mistik) nüfuzu onun dilin ədəbi formasının genezisində dayanması barədə fikirlərə gətirib çıxarmışdır. Və yazının inkişaf etdiyi

məkanlarda dilin daxili quruluş (fonetik, qrammatik, leksik) və xarici quruluş (üslubi) xüsusiyyətləri ilə bağlı təsəvvürlər geniş miqyas almış, qrammatikalar, lüğətlər meydana gəlmişdir.

F.de Sössür deyir: “Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkündürsə, “qrammatika” ilə qoyulmuşdur...Qrammatikanın yeganə məqsədi düzgün formalarla yanlış formaları fərqləndirmək üçün qaydalar tərtib etmək idi”. Burada söhbət o klassik qrammatikalardan gedir ki, o həm də klassik ədəbi (yazılı) mətnləri öyrənirdi.

Sonralar filologiya meydana çıxdı ki, onun məqsədi mətnlərin bütövlükdə orqanizmini şərh etmək idi.

Dilçiliyin təşəkkülündə hindlilərin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qədim hind qrammatikasından sonra qədim yunan qrammatikasının dilçilik tarixində mühüm rolu vardır. Qədim yunan dilçiliyinin (İskəndəriyyə qrammatikasının) qədim hind dilçiliyi (qrammatikası) ilə əlaqəsinin olub-olmaması mübahisəlidir. Amma Avropa qrammatikaçılarının qədim hind qrammatikası ilə tanışlığı belə bir fikir formalaşdırdı

ki, qədim hind qrammatikası əvvəl yunan, sonra isə latın ənənələrinə əsaslanan qrammatikanın “praforma” sıdır.

Ərəb-müsəlman dilçiliyi (qrammatikası) isə müxtəlifsystemli (ərəb, fars, türk) dillərə tətbiq edildiyindən müqayisəli-tarixi meto-dun əsasını qoya bilmədi. Və ərəb dili əsa-sında təşəkkül tapan ərəb-müsəlman dilçili-yi müqayisə etdiyi müxtəlifsystemli dilləri ərəb dili mənşəyinə bağlamağa cəhd etdiyi üçün müqayisəli-tipoloji səviyyədəki im-kanlarını da itirdi.

Dilçiliyin təşəkkülü dövründə ən mü-hüm inqilab müqayisəli dilçiliyin yaranma-sı oldu. Həm genealoji, həm də tipoloji tə-rəfləri ilə meydana çıxan bu dilçiliyin ümu-mi (nəzəri) dilçiliyin formalaşmasında həl-ledici rolu olmuşdur.

QƏDİM HİND DİLÇİLİYİ

Dil haqqındakı elmin tarixini qədim hindlilərdən başlamaq ona görə məntiqlidir ki, dilin qrammatik quruluşunu ilk dəfə hindlilər araşdırmışlar. Eyni zamanda hind dilçilik ənənəsi davamlı, ardıcıl olmuş və dilçiliyin təşəkkülünə birbaşa təsir göstərmişdir.

Qədim hind dilçiliyi hind ədəbi dili–sanskritlə xalq danışığı dili–prakrit arasında getdikcə çoxalan fərqləri qeydə almaq nəticəsində formalaşmışdır. Praktiki məqsədlərdən nəşət edən bu dilçiliyin ən məşhur nümayəndəsi Panini olmuşdur ki, onun təsviri metodla yazdığı 3996 qaydadan ibarət olan qrammatikasında sanskrit dilinin materialları əsasında fonetika və morfologiya məsələləri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Qrammatika yadda saxlanması çətin olmasın deyərək nəzmlə yazılmışdır. Bu qrammatika XVIII əsrin sonlarından başlayaraq hind-Avropa dilçiliyinə, hər şeydən əvvəl, fonetik araşdırmalarının öz zamanına görə yüksək dərəcədə elmiliyi ilə güclü təsir göstərmişdir.

Panininin qrammatikasında fonetika məsələləri — vurğu, intonasiya, səs dəyişmələri haqqında məlumat verilir. Saitlə samit fərqləndirilir. Və bu zaman heca yaratdığı üçün qədim hindlilər saitə üstünlük verirlər.

Bundan əlavə, qədim hindlilər qrammatika sahəsində bir sıra araşdırmalar aparmışlar ki, bu sahədə də Panininin xidmətləri müstəsnaadır. O, sözləri nitq hissələrinə görə adlara və feillərə bölmüşdür. Eləcə də sözün əsası, kök və şəkilçini bir-birindən fərqləndirmiş, hal, şəkil və zaman kateqoriyalarından bəhs etmişdir. Bütün bunlardan başqa, Panini dilçiliyə sıfır morfem anlayışını gətirmişdir. O həm də dili sistem kimi başa düşürdü.

Qədim hind dilçiliyinin ən mühüm dəyərlərindən biri də ondadır ki, öz araşdırmalarını müqəddəs kitabların (vedaların) yazıldığı sanskrit üzərində aparmışdır. Və sanskritlə yeni dövrün əvvəllərindən başlayan tanışlıq, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli metodun kəşfi qədim hind dilçiliyinə (və sanskritə) marağı artırdı.

F.de Sössür deyir: “Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməsəydi, Bopp öz elmini (həm də belə qısa bir müddətdə) çətin ki yarada bilərdi. Boppun axtarışlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı, üçüncü informasiya mənbəyi – sanskritdən istifadə imkanı əldə etdi; bu üstünlük bir də ona görə gücləndi ki, sanskrit onunla tutuşdurulan dillərə işıq salan əlverişli xassələr aşkarladı”.

Göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi metodun kəşfində qədim hind ədəbi dili sanskritin nə qədər rolu olubdur.

QƏDİM YUNAN-ROMA DİLÇİLİYİ

Qədim hindlilərdən sonra dilçiliyin təşəkkülündə ən mühüm xidməti qədim yunanlar göstərmişlər. Qədim yunan dilçiliyinin inkişafı iki mərhələ ilə şərtlənir:

I. Yunan dilçiliyinin fəlsəfi mərhələsi. Bu mərhələdə qədim yunan dilçiliyi dil hadisələrini fəlsəfi istiqamətdən izah etmişdir. Heraklit, Demokrit, Platon və Aristotel

kimi nəhəng simaları olan qədim yunan fəlsəfi məktəbini düşündürən əsas məsələ (problem) əşya ilə onun adı arasında münasibətin olub-olmaması idi. Məsələn, Heraklit və Platona görə, əşya ilə onun təbiəti arasında əlaqə vardır. Amma Demokrit və Aristotelə görə, əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu məsələ dilçilik tarixinin sonrakı inkişafı fonunda da müzakirə (və mübahisə) obyektinə olmuşdur. **Həqiqətən də, adlar əşyaya heç bir məntiqi əsası olmadan, yalnız adətə görə verilir.**

II. Qədim yunan dilçiliyinin qrammatika mərhələsi, yaxud İskəndəriyyə qrammatika məktəbi. Yunan dilinin araşdırıcıları olan S.Aristarx, F.Dionisi, A.Diskolonun yaradıcılıqları ilə təmsil olunur. İskəndəriyyə dilçiləri dilin fəlsəfi məsələləri ilə deyil, qrammatika və ya ümumi filoloji məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Onlar danışmaq səsələrini, nitq hissələrini təsnif etmiş və Frakiyalı Dionisin şəxsində hələ o zamanlar cümləyə tərif vermişlər. Və bu tərif bu gün də cüzi dəyişikliklərlə qrammatika kitablarında işlənir.

Qədim Roma dilçiliyi qədim yunan dilçiliyindən nəşət etmişdir. Belə ki, romalılar öz qrammatikalarını yunan qrammatikaları əsasında tərtib etmişlər. Məsələn, M.T.Varron “Latın dilinin qrammatikası haqqında” əsərini yunan qrammatikası əsasında tərtib etmişdir.

Qədim Roma dilçisi Donat latın dilinin qrammatikasını yazmış və bu dilin qrammatik quruluşunu təşkil edən kateqoriyalar haqqında geniş elmi məlumat vermişdir.

Qədim yunan dilçilik ənənələrini davam etdirən qədim Roma dilçiləri dilin fonetik, qrammatik, leksik, eləcə də üslubi xüsusiyyətləri ilə maraqlanmış, analogiya və anomalıya hadisələri barəsində düşünmüşlər.

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq “ənənəvi qrammatika”ya qədim hind, eləcə də yunan-Roma qrammatika ənənələri daxil edilir.

ƏRƏB-MÜSƏLMAN DİLÇİLİYİ

Ərəb xilafətinin təşəkkülü ilə yaranmağa başlayan ərəb-müsəlman dilçiliyi özünün təkamül mərhələsinə IX-X əsrlərdə çatmışdır. Müxtəlif adlarla (“Şərq ölkələri üçün qədim dilçilik”, “ərəb dilçiliyi”, “ərəb-müsəlman dilçiliyi”) adlandırılan bu dilçilik “Qurani-Kərim”in dili olan ərəb dili əsasında təşəkkül tapmış və ilk növbədə, bu dilin xüsusiyyətlərinin tədqiqinə əsaslanmışdır.

Ərəb-müsəlman dilçiliyi yalnız ərəb dili ilə məhdudlaşmayıb, müxtəlif sistemli dillərin (fars, türk və s.) tədqiqinə də maraq göstərmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən İran və türk dilçiliyi ərəb-müsəlman dilçiliyi (qrammatikası) ənənələrindən ayrılaraq Avropa dilçiliyi ənənəsinə keçdi. Müxtəssislərin dediyi kimi, müqayisəli-tarixi metod bir neçə səbəbə görə ərəb-müsəlman dilçiliyində yarana bilməzdi:

➤ **Həmin dilçiliyin tədqiqat obyektı müxtəlif sistemli (müxtəlifquruluşlu) dillər idi;**

➤ **Qədim yazılı abidələri həm az idi, həm də onlar araşdırılmırdı;**

➤ **Ərəb dilinin daxil olduğu sami dilləri hind-Avropa dilləri və dilçiliyi miqyasında deyildi (ən mühüm səbəb!).**

Ərəb-müsəlman dilçiliyi dinin dili olan ərəb ədəbi dilini çoxlu sayda ərəb dialektlərinin təsirindən qorumaq zərurətindən meydana gəlmişdir.

Ərəb-müsəlman dilçiliyinin fonetika, qrammatika, xüsusilə leksikoqrafiya sahəsində maraqlı tədqiqatları olmuşdur. Onlar səs və hərfi bir-birindən kəskin şəkildə ayırmış, sait və samitləri bir-birindən fərqləndirərək, hələ o zamanlar samitlərin on altı əmələgəlmə yerinin mövcudluğundan danışıqlar. Lakin ərəb-müsəlman dilçiliyində əsas diqqət leksikoqrafiyaya verilmişdir.

Türk dilçiliyi, eləcə də Azərbaycan dilçiliyi XIX əsrə qədər ərəb-müsəlman dilçiliyinin tərkib hissəsi olaraq inkişaf etmişdir ki, bu dilçiliyin ən görkəmli nümayəndəsi, şübhəsiz ki, M.Kaşğaridir. O, ərəblərə türk dilini tanımaq üçün məşhur "Divani-lüğat-it-türk"ü (XI əsr) qələmə almışdır, burada həm türkcənin müxtəlif ləhcələri, həm də

türk dili ilə ərəb dili fonetik, leksik, qrammatik səviyyədə müqayisə edilmişdir.

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, M.Kaşğari bu əsəri ilə müqayisəli-tarixi metodun əsasını qoyub. Bu fikirlə ona görə razılaşımaq çətindir ki, həmin metodda son məqsəd ulu dilin (pradilin) bərpasıdır. M.Kaşğari isə qarşısına belə bir məqsəd qoymamışdır. Və həm də bir dilin müxtəlif ləhcə, yaxud dialekt təzahürlərinin qohumluğunu sübut etməyə xüsusi bir ehtiyac yoxdur. **Bir sözlə, "Divan" müqayisəli metodla deyil, təsviri metodun müqayisə üsulu ilə yazılmışdır.**

ORTA ƏSRLƏRDƏ VƏ İNTİBAH DÖVRÜNDƏ DİLÇİLİK

Orta əsrlərdə dilçilikdə də durğunluq dövrü olmuşdur. Bu mərhələdə diqqəti çəkən əsas məsələ antik dövrdən başlayan əşya ilə onun adı arasındakı əlaqə barəsində polemikaların yeni formatda təzahürü idi. Belə ki, XI-XII əsrlərdə realistlərlə nominalistlərin sözlərin əşya və hadisələrə münasibəti barədə mübahisələri gedirdi:

Realistlərə görə, real şəkildə məfhum mövcuddur, müvafiq əşya və ya hadisə isə onun sönük obrazıdır. **Nominalistlərə görə isə**, real olaraq əşya və ya hadisə mövcuddur. Lakin onlar məfhumun müvafiq əşya və ya hadisənin xüsusiyyətini əks etdirmədiyi mülahizəsini də irəli sürməklə yanlışlığa yol verirdilər. Nominalistlərə əqidəcə yaxın olan **konseptualistlər isə**, tamamilə doğru olaraq qeyd edirdilər ki, məfhumlar əşya və ya hadisələrin xüsusiyyətlərinin ağıl vasitəsilə dərk olunaraq yaradılmış obrazıdır.

Orta əsrlərdə katolik kilsənin dilinə—latın dilinə aid dərslilər geniş yayılmışdır. Onların yeganə məqsədi latınca “düzgün danışmaq və yazmaq sənəti”ni — “qrammatika”nı öyrətmək idi.

Avropa intibahı XIV-XVI əsrləri əhatə edir ki, bu dövrdə baş verən bir sıra hadisələr dilçiliyin tərəqqisində mühüm rol oynadı:

➤ **Antik mədəniyyətə böyük dərəcədə maraq yarandı, xüsusilə qədim yunan və Roma ədəbi mətnləri öyrənildi;**

➤ **XIII-XIV əsrlərdən formalaşmağa başlayan Avropa ədəbi dillərinin-fransız,**

ingilis, alman və s. qrammatikaları tərtib edildi;

➤ İntibah dövründə böyük miqyas alan dünya səyahətləri, eləcə də onun nəticəsi kimi meydana çıxan coğrafi kəşflər dünyanın dil modeli barəsindəki təsəvvürləri görünməmiş bir şəkildə genişləndirdi.

Və beləliklə, İntibah yüzillərində milli ədəbi dillərin təşəkkülü, dünya səyahətləri və kəşf olunmuş ölkələrin dilləri ilə tanışlıq kimi tarixi hadisələr Avropada dilçiliyin inkişafına təsir etmiş, eləcə də dil haqqındakı elmin sonrakı taleyində mühüm rol oynamışdır.

XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ DİLÇİLİK VƏ “POR-ROYAL QRAMMATİKASI”

İntibah dövründən sonra da lüğətlərin, qrammatikaların tərtibi işi davam etdirilir, eləcə də yeni formalaşmış dillərə tətbiq olunurdu. Lakin orta əsrlərdə olduğu kimi XVII-XVIII əsrlərdə də həmin tərtibçilər **“dil nədir”** sualı ətrafında **düşünmürdülər**. Bununla belə, **həmin əsrlərdə toplanmış**

zəngin dil materialları çapa hazırlanır, dilçiliyə sensualizm və rasionalizm kimi fəlsəfi cərəyanlar müdaxilə edir, dilə müqayisəli və tarixi baxış yaranırdı.

İdrak nəzəriyyəsi cərəyanlarından olan sensualizm rasionalizmin əksi olaraq, idrak prosesində fərdiliyə, hislərə, duyğulara üstünlük verirdi. Və bu cərəyan sonralar dilçilikdə psixoloji baxışların, xüsusən fərdi psixologizmin yaranmasını şərtləndirdi. E.B.Kondilyakın qrammatikası dilçilikdə sensualizmin təzahürüdür.

Fransadakı Por-Royal monastrının rahiblərindən məntiqçi A.Arno ilə dilçi K.Lanslonun “Ümumi və rasionel qrammatika”sı dilçilikdə rasionalizmin təzahürüdür. Ümumi məntiq qanunlarına əsaslanan bu qrammatikanın müəlifləri belə bir fikirdə olmuşlar ki, **bütün insanlar üçün bir məntiq olduğundan, bütün dünya dilləri üçün bir qrammatika vardır.**

Müxtəlif rasionel qrammatikalar yazılsa da, onların heç biri “Por-Royal qrammatikası” qədər tanına bilməmişdir. Müasir dilçiliyin banisi F.de Sössür bu qrammatikanı F.Boppun qrammatikasından üstün tutub.

Törədici dilçiliyin (qrammatikanın) banisi N.Xomski isə yaradıcılığında mötəbər bir mənbə olaraq məhz bu məntiqi, universal qrammatikaya istinad etmişdir.

“Por-Royal qrammatikası” 30 fəsildən ibarətdir ki, fəsillərin 6-sı fonetikaya, 23-ü morfolojiyaya, 1-i sintaksisə həsr olunub.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, “Por-Royal qrammatikası” ümumi (nəzəri) dilçiliyin əsaslarını yaradıb. Düzdür, “Ümumi və rəşional qrammatika”da qədim yəhudi, qədim yunan, latın və fransız dillərinin materiallarından istifadə edilərək ümumən dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu barədə mükəmməl təsəvvür yaradıldı. Lakin **həmin mükəmməllik dildən çox məntiq prinsiplərinə görə yarandığından “dilə elmi və obyektiv baxışdan məhrum idi”** (F.de Sössür).

MÜQAYISƏLİ-TARIXİ DİLÇİLİK

Dil haqqındakı elm özünün “əsl və yeganə obyekt”ni dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçib ki, onun sonuncusu dilləri bir-biri ilə müqayisə etmək imkanın kəşfi ilə başladı. Avropada qədim hind ədəbi dili sanskritlə tanışlıq dillərin müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi üçün şərait yaratdı. V.Counzun və F.Şlegelin araşdırmaları onları müqayisəli-tarixi metodun bir addımlığına gətirib çıxartdı.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin (metodun) əsasını isə F.Bopp 1816-cı ildə nəşr etdirdiyi “Yunan, latın, fars və german dilləri ilə müqayisədə sanskrit dilinin təsrif sistemi haqqında” əsəri ilə qoydu. Onun sələflərindən fərqi onda oldu ki, müqayisəni düzgün elmi prinsiplərlə apara bildi. Belə ki, F.Boppu dilin qrammatik quruluşu daha çox maraqlandırır. Məlum olduğu kimi, dilin qrammatik sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətidir.

F.de Sössür deyir: “Boppun xidməti təkcə Avropanın və Asiyanın bəzi dilləri ilə sanskritin qohumluğunu kəşf etməkdən

ibarət deyildi, o həm də predmeti qohum dillər arasındakı münasibətdən ibarət olan müstəqil bir elm yaratmağın mümkünlüyünü dərk etmişdi. Bir dili başqa bir dilin əsasında təhlil etmək, bir dilin formalarını başqa dilin formaları ilə izah etmək—Boppun əsərindəki yenilik bundan ibarət idi”.

Müqayisəli metodun kəşfi ilə dil haqqındakı elm özünün birinci səviyyəsindən (ayrıca bir dilin tədqiqindən) ikinci səviyyəsinə (dillərin müqayisəli tədqiqinə) keçid aldı. Və Boppdan sonra R.Raskın “Qədim şimal dili sahəsində araşdırma, yaxud İsland dilinin mənşəyi haqqında” (1818), Y.Qrimmin “Alman qrammatikası” (1819-1837) və s. əsərləri ilə inkişaf edən müqayisəli-tarixi dilçilik (metod) ümumi (nəzəri) dilçiliyin də formalaşmasında mühüm rol oynadı.

“Müqayisəli dilçiliyə həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmadı” deyən F.de Sössürün fikrincə, XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli-tarixi dilçiliyi yaradanlar yeni metoda həddindən artıq aludə olduqlarından dilin mahiyyəti (predmeti) tədqiqatdan kənar qaldı.

Lakin dahi dilçi onu da qeyd edirdi ki, bu cür ilkin araşdırmalar aparmadan heç bir elm öz metodunu hazırlamaq gücündə deyil.

DİLÇİLİYİN TƏKAMÜLÜ

Dil haqqındakı elmin təşəkkül dövründən təkamül dövrünə keçid etməsində müqayisəli metodun nə qədər rolu olsa da, dil hadisələrinə ümumi (nəzəri) baxışın olmaması onları arxetiplərin bərpası ilə məhdudlaşdırırdı. Dilçiliyin təşəkkülündən təkamülünə doğru irəliləməsində alman alimi, filosofu, dövlət xadimi Vilhelm fon Humboldtun müstəsna rolu vardır. O, Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Qrimmlə başlayan müqayisəli dilçiliyi sonsuzluğa (və hər cür xırdaçılığa) qədər davam edəcək metodun gələcək əsarətindən “sığortalamaq”la ona ilk addımlarından elə bir nəzəri vüsət gətirdi ki, dil haqqındakı elm bu günə qədər Vilhelm fon Humboldt nəzəriyyəsi mehvərindən kənara çıxa bilmir. V.fon Humboldtun şəxsində yaranmış dilçilik nəzəriyyəsinin ideya mənbəyi klassik alman

fəlsəfəsi idi. Dahi dilçi dilçilik baxışlarını bu əsasda formalaşdırmışdır. Eyni zamanda o, dilçiliyi fəlsəfədən ayıraraq dilçilik elminin obyektini olan dilin mahiyyətinə varı bilmışdır.

V.fon Humboldtla başlayan təkamül dövründə bir sıra dilçilik məktəbləri də yarandı ki, onlardan **1) naturalizm; 2) psixoloji dilçilik; 3) gənc qrammatiklər; 4) "Sözlər və şeylər"** ; **5) estetizm; 6) neolinqvistika** məktəbləri daha məşhurdur. Bu dilçilik məktəbləri dahi dilçinin hər hansı bir ideyasını davam etdirsələr də, onların özünəməxsus cəhətləri vardır.

Dil haqqındaki elmin təşəkkülü F.de Söşsürlə yekunlaşdı. Öz dahi sələfi V.fon Humboldtdan fərqli olaraq F.de Söşsür təpədəndırnağa dilçi idi. F.de Söşsürün dil haqqındaki araşdırmalarının metodoloji əsasını dixotomiyalar müəyyən edir ki, bu dixotomiyaların konkretliyi dilin quruluşunu (strukturunu) izah etməsi ilə şərtlənir.

Dil haqqındaki elmin təkamülü XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü əhatə edir. Təkamül dövründə dil haqqındaki elmin predmet axtarışları in-

tensiv xarakter daşıyıb. Bu dövr dilçiliyi daha çox dil fəlsəfəsinin yaradıcısı V.fon Humboldt və sırf dilçi statusuna malik F.de Sössürün dilçilik təlimləri əsasında inkişaf edib. Ümumən dil haqqındakı elmin, yaxud ümumi (nəzəri) dilçiliyin yaranması dilçiliyin təkamülünü şərtləndirib.

VİLHELM FON HUMBOLDTUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Dilçilik elmi tarixində “Almaniyanın ən böyük adamlarından biri” olan Vilhelm fon Humboldtun yeri müstəsnaadır. O, 1820-ci ilədə Berlin Elmlər Akademiyasında etdiyi “İnkişaflarının müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında” məruzəsi ilə ümumi (nəzəri) dilçiliyin əsaslarını yaratmışdır. O bu məruzədə dil haqqındakı elmin hansı mövzularla, yaxud problemlərlə məşğul olacağını göstərirdi. Dahi dilçi-mütəfəkkirin fikrincə, müqayisəli dilçilik həm dillərin orqanizmini, həm də inkişaf vəziyyətini öyrənməlidir. V.fon Humboldtun üstünlüyü onda olmuş-

dur ki, o, dilə sistem olaraq yanaşmış və demişdir ki, **dildə təkçə olan heç nə yoxdur, onun hər bir ayrıca elementi özünü ancaq bütövün hissəsi kimi göstərir.** Dahi dilçimütəfəkkir məruzəsində onu da demişdir ki, **ümumi dilçilik ona görə bu adı daşıyır ki, ümumən dili dərk eləməyə can atır, ona görə yox ki, bütün dilləri ehtiva etməyi arzulayır.**

Dahi dilçi-mütəfəkkirin dilçilik görüşləri məşhur məruzəsindən əlavə, bir sıra məqalələrində, xüsusilə isə vəfatından sonra 1836-1839-cu illərdə nəşr edilmiş “Yava adasındakı kavi dili haqqında” əsərinin “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyərin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” adlı ənənəvi olaraq müstəqil bir əsər sayılan girişində əks olunur.

“Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir” deyən dil filosofu dili bütün maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu kimi qəbul etdiyi xalq ruhunun ifadəçisi kimi dəyərləndirirdi. Və belə düşünürdü ki, bəşər ruhu müxtəlif olduğundan dünya dilləri də müxtəlifdir.

Onun fikrincə, xalqın dilinin mənəvi xüsusiyyəti və quruluşu bir-birilə o qədər sıx birlikdədir ki, əgər biri mövcuddursa, bundan mütləq o birinin də mövcudluğu hasil olur.

Ümumi dilçiliyin banisi dilin təbiətinə xas olan bir sıra antinomialar müəyyənləşdirmişdir ki, bu qarşılaşdırmalarda dilin çoxcəhətliyi öz əksini tapmışdır:

➤ **Dil həm fəaliyyət, həm də məhsul-
dur;**

➤ **Dil həm kollektivə, həm də xalqa
məxsusdur;**

➤ **Dil həm sabitdir, həm də keçicidir;**

➤ **Dildə həm obyektivlik, həm də sub-
yektivlik vardır;**

➤ **Dildə anlama, həm də anlamamadır
və s.**

Özündən sonrakı dilçiliyin inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən V.fon Humboldtun davamçıları dilin fəlsəfi tərəfini müxtəlif istiqamətlərə (bioloji, psixoloji və s.) yönəltdilər. Və "V.fon Humboldt paradigması" hesab edilsələr də, onların özünəməxsus cəhətləri də az olmadı.

AVQUST ŞLAYXERİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də Avqust Şlayxerdir. Onun bu sahə ilə bağlı görüşləri “Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikasının kompendiumu”(1861), “Hind-german dilləri müntəxabatı”(1869) və s. əsərlərində ifadə edilir. Məlum olduğu kimi, müqayisəli-tarixi dilçilikdə (metodda) ən son məqsəd Ulu dili bərpa etməkdir. A.Şlayxer dilçiliyin başlıca vəzifəsini də bunda görürdü. O, şəcərə nəzəriyyəsini irəli sürmüş, Ulu dili bərpa etmiş və bu dildə bir təmsil də yazmışdır.

“İnkaredilməz xidməti xam sahəni müəyyənləşdirmək olmuş bu məktəbə (müqayisəli-tarixi dilçiliyə—Q.C) həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmadı. O, öyrəndiyi predmetin təbiətini müəyyənləşdirməyə də cəhd göstərmədi” deyən F.de Sössür A.Şlayxerin “Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikasının kompendiumu” əsərinə yüksək qiymət vermiş və demişdir ki, bu kitab hind-avropaşünaslığın ilk inkişaf dövründə müqayisəli dilçilik məktəbini daha yaxşı səciyyələndirir.

Lakin dilçinin dil haqqındakı elmin tarixindəki mövqeyini onun naturalist görüşləri daha çox müəyyən edir. A.Şlayxerin naturalist görüşləri Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. O, təkamül nəzəriyyəsi ni dilə tətbiq edirdi. Onun naturalist görüşləri “Darvin nəzəriyyəsi və dil haqqında elm” (1863) və “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti” (1865) əsərlərində əksini tapmışdır. Dili bioloji hadisə hesab edən dilçiyə görə, dil də təbii orqanizm kimi doğulur, böyüyür, qocalır və ölüb sıradan çıxır.

A.Şlayxer ayrı-ayrı dil tiplərinə dillərin müxtəlif tarixi inkişaf dövrləri kimi yanaşmışdır. O, “Kompəndium”da göstərdi ki, dilin bütün yüksək formaları daha sadədən əmələ gəlmişdir; **aqlütinasiya olunanlar təcrid olunmuşlardan, flektivlər aqlütinasiya olunanlardan.**

A.Şlayxer naturalist görüşlərinə uyğun olaraq **təcrid olunmuş dilləri** (məsələn, Çin dili) **kristallara**, **aqlütinativ dilləri** (məsələn, türk dilləri) **bitkilərə**, **flektiv dilləri** isə (məsələn, hind-Avropa dilləri) **heyvan orqanizminə** bənzədirdi.

PSIXOLOJİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Psixoloji dilçilik məktəbi öz əsaslarını dahi dilçi-mütəfəkkir Vilhelm fon Humboldtun “**xalq ruhu**” anlayışından götürür. Dil fəlsəfəsinin yaradıcısı dilin mənəvi simasını onun məhz psixoloji əsaslara malik olmasında görürdü. Bu dilçilik məktəbinə görə, dilçilik psixologiya elminin tərkib hissəsi olaraq dilin insan psixologiyası ilə bağlılıqlarını öyrənməlidir.

Psixoloji dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Hayman Ştayntaldır ki, onun elmi görüşləri İ.F.Herbertin elmi görüşlərinə əsaslanır. İ.F.Herbarta görə, şüur ən inkişaf etmiş halda belə, təhlətşüurdan asılıdır və ona görə də anlaşılmazlıqlarla doludur.

H.Ştayntalın psixoloji dilçilik baxışları “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi”, “Dilin mənşəyi”, “V.Humboldtun dilçilik əsərləri və Hegelin fəlsəfəsi”, “Dilin fəlsəfəsi”, “Dillərin quruluşunun ən mühüm tiplərinin səciyyəsi”, xüsusilə isə “Qrammatika, məntiq, psixologiya, onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri” əsərlərində əks etdirilir.

Dilə “psixoloji müşahidələrin obyektı” kimi baxan H.Ştayntal əsərlərində dilin mənşəyi, fəlsəfəsi, eləcə də dillərin təsnifi və s. kimi məsələlərə də öz münasibətini bildirmişdir.

“Xalqlar psixologiyası”nın görkəmli nümayəndəsi H.Ştayntal dili xalq ruhunun məhsulu hesab edirdi, eyni zamanda dilə xalq ruhunun ifadəçisi kimi baxırdı. Dilçinin fikrincə, dillərin vəhdətinin və fərdiliyinin əsasını xalq ruhunun vəhdəti və özünəməxsusluğu təşkil edir.

“V.fon Humboldtun şagirdi, şərhçisi və ardıcılı” olan H.Ştayntal sələfinin “dil fəlsəfəsi”nin psixoloji aspektlərini öyrənirdi.

O da dahi sələfi kimi dil haqqındakı elmin predmetini “**dildən dilçiliyə**” doğru axtarırdı. Psixoloji dilçilik məktəbinin yarıdıcısı deyirdi ki, dilçiliyin predmeti dildir, yəni qavranılmış daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin məxrəcləşmiş səslər vasitəsilə ifadəsidir.

H.Ştayntal dillə yanaşı nitq, danışiq kimi dil təzahürlərini fərqləndirirdi.

GƏNC QRAMMATİKLƏR MƏKTƏBİ

XIX əsrin 70-ci illərində meydana çıxan gənc qrammatiklər məktəbinin yaradıcıları, əsasən, Leypsiq universitetinin professorları K.Bruqman, A.Leskin, G.Paul, H.Osthof və B.Delbrük idi. Lakin çox keçmədən onların sırasına dünyanın bir sıra ölkələrindən dilçilər də qoşuldular. Gənc qrammatiklərin manifesti hesab edilən "Morfoloji tədqiqatlar"ın girişində onların dillə bağlı görüşləri əks olunmuşdur. Bu əsəri 1878-ci ildə K.Bruqman və H.Osthof nəşr etdirmişlər.

Gənc qrammatiklər A.Şlayxerin naturalizminə qarşı çıxır və H.Ştayntalın xalqlar psixologiyasını qəbul etmirdilər. "Dil yalnız fərddə mövcuddur, dildə baş verən dəyişikliklərin səbəbkarı fərddir" deyən gənc qrammatiklər canlı dilləri və dialektləri öyrənməyə üstünlük verirdilər. Və onlar belə bir fikirdə idilər ki, onların sələfləri yazılı dilləri öyrənməyə maraq göstərmiş, hind-Avropa ulu dilini bərpa etməklə məşğul olmuşlar. Və canlı insan dilini, xalq şivələrini, demək olar ki, öyrənməmişlər. Halbuki canlı dillər dilin inkişaf qanunauyğunluqla-

rını müəyyənləşdirməyə daha çox material verə bilər.

Dili hərtərəfli tədqiq edən gənc qrammatiklərin dilin səs sistemi, tarixi ilə bağlı araşdırmaları xüsusilə seçilir. Onların fikrincə, hər bir səsəyişməsi müəyyən prinsipə tabedir. Eləcə də analogiya yeni dilin formalarının yaranmasında ən mühüm amildir.

Gənc qrammatiklərin canlı insan dilini, xalq şivələrini tədqiq etməkdə ən ümdə məqsədləri dilin tarixini öyrənmək idi. Bununla bağlı Praqa dilçilik dərnəyinin yarıdıcısı Vilem Matezius "Dilçilikdə biz haraya gəlib çıxdıq" məqaləsində yazırdı ki, tarixi tədqiqat dilçilik əsərlərində yeganə elmi metod hesab edilir: hətta canlı dialektlər öyrəniləndə belə onun nəticələrindən başlıca olaraq tarixi problemlərin həlli üçün istifadə edilir.

F.de Sössür isə gənc qrammatiklərin dil haqqındakı elmin inkişafındakı ən mühüm xidmətlərini belə formulə edir ki, onların xidməti bundan ibarət oldu ki, müqayisənin nəticələrini tarixi perspektivə müncər etdilər və bununla da faktları öz təbii qaydası ilə düzdülər.

Elmi dilçiliyi tarixi dilçiliyə qurban verən gənc qrammatiklərin ən böyük nöqsanlarından biri ondadır ki, **onlar ayrı-ayrı dil faktlarının empirik xüsusiyyətlərinə nə qədər diqqət etsələr də, dildə sistemin rolunu anlamırdılar.** Və buna dilçilikdə gənc qrammatiklərin atomizmi deyilir.

“SÖZLƏR VƏ ŞEYLƏR”MƏKTƏBİ

“Gənc qrammatiklər”i “xırdaçılıq”da tənqid edən, onların ənənəsi ilə bütün əlaqələrini kəsən ilk dilçilik məktəbi “Sözlər və şeylər”məktəbi idi. Məktəbin elmi prinsipləri onun başçısı Hüqo Şuxardtın problematik məsələlərə həsr etdiyi “Şeylər və sözlər”, “Fonetik qanunlar haqqında (gənc qrammatiklər əleyhinə)”, “Dil, təfəkkür və ümumi dilçilik haqqında qeydlər” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

H.Şuxardt gənc qrammatiklərin fonetik qanunların pozulmazlığı haqqındakı tezislərini qəbul etmirdi. O deyirdi ki, fonetik qanunların pozulmazlığı təlimini mən səbəbiyyət qanunu ilə əlaqədar olaraq, elmin gələcək inkişafı üçün əyləc hesab edirəm.

“Şeylər və sözlər” məktəbi daha çox sözün semantikasını öyrənirdi. Onların fikrincə, sözlərin mahiyyətini anlamaq üçün onların adlandırdığı anlayışların tarixini də tədqiq etmək lazımdır. Çünki sözlər bir dildən digərinə təklildə deyil, işarə etdikləri şeylərlə keçir. “Şeylər və sözlər” müəllifinə görə, şeylərin və sözlərin araşdırılması eyni zamanda aparılmalıdır. Və məqalə müəllifi sözlər və şeylər arasındakı əlaqələrin izahını tədqiqatın bu sahəsinin metodikasının ən mühüm hissəsi kimi qiymətləndirirdi.

Dillərin qohumluğu prinsipindən çıxış edən gənc qrammatiklərə qarşı H.Şuxardt “Dillərin qarışması məsələsinə dair” məqaləsində dilin inkişafında qarışmanın rolundan bəhs edirdi.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi A.Şlayxerin “dillərin şəcərəsi” nəzəriyyəsini tənqid edənlərdən biri də A.Şlayxerin şagirdi H.Şuxardt olmuşdur. Genealoji təsnif prinsipini dillərin coğrafi fasiləsizlik nəzəriyyəsi ilə əvəz edən dilçiyə görə, bütün dil qruplarının formalaşmasında dillərin qarışması, yaxud çarpazlaşması mühüm rol oynayır.

“Köhnənin tənqidçisi, yeninin carçısı” olan H.Şuxardt onu da deyirdi ki, dil ilə onu daşıyan xalqın coğrafi yerləşməsi arasındakı asılılıq ideyasını öz şagirdlərinə onların müəllimi A.Şlayxer aşlamışdır.

ESTETİK DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Gənc qrammatiklərlə mübarizə zəmnində yaranmış dilçilik məktəblərindən biri də estetik dilçilik məktəbidir ki, ona alman alimi Karl Fossler başçılıq edirdi. Bu məktəbin elmi prinsipləri alimin “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm”, “Dil yaradıcılıq və inkişaf kimi”, “Fransanın mədəniyyəti və dili” əsərlərində əks edilir.

G.Paulun **“hər bir dilçilik tarixidir”** tezisini **“hər bir dilçilik estetik dilçilikdir”** müddəası ilə əvəzləyən K.Fossler dilə estetik baxımdan yanaşır, eləcə də dilin ekspressiv funksiyasını digər funksiyalardan üstün tuturdu.

“Öz mahiyyətinə görə hər bir dil ifadəsi fərdi mənəvi yaradıcılıqdır” tezisini irəli sü-

rən K.Fosslerə görə, hər bir insan öz dilini yaradır.

Və odur ki, K.Fossler fonetika, morfolojiya və sintaksisi elm hesab etmir və əsas üstünlüyü üslubiyyata verirdi. O deyirdi ki, qrammatik fənlərin (fonetika, morfolojiya və sintaksis) bütün bu məcmusu yorulmaq bilməyən pozitivistlərin (gənc qrammatiklərin—Q.C) düzəltdiyi hüdudsuz qəbiristanlıqdır. Burada kim tənəfnəfəs olmamışdır?! Sintaksisdən üslubiyyata körpü ölümləri təzədən diriltmək deməkdir.

K.Fossler dil zəkasının ümumiliyini insanlar arasındakı ünsiyyət üçün əsas sayırdı. Onun fikrincə, əgər insanlar dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə yarada bilirlərsə, bu heç də dil materialının, quruluşunun, yaxud dil qanunlarının ümumiliyi nəticəsində deyil, dil zəkasının ümumiliyi sayəsində baş verir.

“Dil ruhun ifadəsidir” deyən K.Fossler dilin inkişaf səbəbini bəşər ruhunda görür və həmin inkişafı estetik səbəblərlə izah edirdi. O deyirdi ki, fonetika, akustika, danışıq üzvlərinin fiziologiyası, antropologiya və daha nə bilim hansılar—yalnız təsviri

köməkçi fənlərdir; onlar bizə yalnız dilin inkişaf etdiyi şəraiti göstərə bilər, bu inkişafın səbəbini isə heç cür yox.

Sonra isə əlavə edirdi ki, səbəbsə öz yorulmaz fərdi intuisiyası ilə bəşər ruhudur.

Məlum olduğu kimi, gənc qrammatiklər dilçinin vəzifəsini dil materialı toplamaqda görürdülər. K.Fosslerin başçılıq etdiyi estetik idealizmin məqsədi isə dil hadisələri arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyənləşdirmək idi.

NEOLİŊVİSTİKA VƏ YA MƏKANI DİLÇİLİK

Gənc qrammatiklərin tənqidi zəmnində formalaşmış sonuncu dilçilik məktəbi neolinqvistika və ya məkani dilçilik adlanır ki, onun yaradıcıları İtaliya dilçiləri M.Bartoli, C.Bertoni, V.Pizanidir.

Neolinqvistika dilçilik məktəbinin əsas tezisləri həmin məktəbin görkəmli nümayəndələrindən olan C.Bonfantenin "Neolinqvistikanın mövqeyi" əsərində əks olunmuşdur. Bir çox məsələlərdə H.Şuxardt və K.Fosslerin mövqeyini təqdir edən neolinq-

vistiklərlə gənc qrammatiklər arasındakı bir sıra fərqlər “Neolinqvistikanın mövqeyi”ndə aşağıdakı şəkildə göstərilir:

I. “Gənc qrammatiklər üçün dil qrammatikadan, hallanma, təsriflənmə, səs və s. qəlibindən olan kateqoriyaların kataloqundan başqa bir şey deyil. Neolinqvistlər üçün dil dildir, yəni estetik ifadələrin məcmusudur” ;

II. “Gənc qrammatiklər dilçilik coğrafiyasını və ya məkani (areal) dilçiliyi tamamilə inkar edirlər. Neolinqvistlər təsdiq edirlər ki, hər bir sözün nəinki öz tarixi, həm də (forma, səs, cümlə kimi) öz coğrafiyası vardır. Odur ki, onlar dil hadisələrinin coğrafi yerləşməsini diqqətlə öyrənirlər” ;

III. “Pozitivist olan gənc qrammatiklər, ümumiyyətlə, alimin vəzifəsini yalnız material toplamaqda və lazım olan materialı asanlıqla tapmaq mümkün olan məlumat kitabları—qrammatikalar, lüğətlər, dərsliklər, linqvistik atlaslar və s. hazırlamaqda görürlər. İdealist olan neolinqvistlər isə təsdiq edirlər ki, nə qədər dəqiq və geniş olsa da, material toplamaq heç bir zaman öyrənilən məsələnin sərhədindən kənara çıxan

bəşər ideyasının canlı qiğılıcı olmadan problem həll edə bilməz” ;

IV. “Gənc qrammatiklər hər bir dilə ayır-ayrılıqda baxırlar; güman edirlər ki, o, amansız və labüd qanunlar tərəfindən idarə olunur və ya ona kölə kimi tabe olur. Neolinqvistlər deyirdilər ki, dil dəyişiklikləri əksər hallarda etnik qarışımlar nəticəsində baş verir” ;

V. “Gənc qrammatiklər” (həm köhnələri, həm də təzələri) bacardıqca fonetikanı irəli verirlər, neolinqvistlər isə semantikanı. O semantika ki, bütün dilçilik coğrafiyası ona əsaslanır, onu neolinqvistlər həqiqi mənəvi, yəni dilin əsl linqvistik hissəsi hesab edirlər. Fonetika təcrübi və fizioloji bir elm kimi dilçiliyə daxil deyil”.

Neolinqvistika və ya məkani dilçilik daha çox dilçilik coğrafiyası ilə məşğul olmuşdur. Az sonralar neolinqvistlər (M.Bartoli) dilçilik coğrafiyası üsulunu dil ailələrinin mənşəyinin öyrənilməsinə tətbiq etməklə onu “areal dilçilik” adlandırdılar.

SOSİOLOJİ DİLÇİLİK

XX əsrin əvvəllərində yeni bir dilçilik məktəbi—sosioloji dilçilik məktəbi meydana gəldi ki, onun banisi məşhur İsveçrə dilçisi F.de Sössür idi. Dili kollektivə məxsus ictimai hadisə kimi qəbul edən bu məktəbin tanınmış nümayəndələri isə A.Meye, J.Vandriyes, Ş.Balli, A.Seşedir.

Dil haqqındakı elmin tarixində dilin sosial təbiətinin kəşfi F.de Sössürün adı ilə bağlı olsa da, ona qədər bu və ya digər dərəcədə dildən ictimai hadisə kimi bəhs edilmişdir. Lakin dahi dilçi F.de Sössür “sosioloji dilçiliy”i yaratmış, dilin ictimai funksiyasının araşdırılmasını ön plana çəkmişdir. O, “Ümumi dilçilik kursu”nda deyirdi ki, dil hər hansı bir ictimai kollektivə mənsub olan hər bir kəsdə nitq praktikası ilə mənimsənilib mühafizə edilən xəzinədir; hər kəsin, daha dəqiq desək, bütöv fərdlərin məcmusunun beyində virtual şəkildə mövcud olan qrammatik sistemdir. Və dil tam şəkildə onların heç birində deyil, yalnız kollektivdə mövcuddur.

Sosioloji dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Antuan Meyedir. O, dil haqqındakı elmin tarixində daha çox hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası üzrə mütəxəssis kimi tanınır. Onun “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə giriş”, “Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod” və s. araşdırmaları bu sahə üzrə ən mükəmməl əsərlərdir. “Dil sosial faktordur” deyən A.Meyenin fikrincə, sözün mənasının dəyişməsinin əsasında sosial faktorlar durur. “Sözlər mənasını necə dəyişir” məqaləsinin müəllifi A.Meye yazırdı ki, bu və ya başqa söz geniş sosioloji qrupdan məhdud qrupa keçdikdə onun mənası daralır. Əksinə, məhdud sosioloji qrupdan geniş qrupa daxil olanda isə məna genişlənir.

A.Meyenin istedadlı şagirdlərindən olan J.Vandriyesin də dilin sosial təbiəti ilə bağlı mülahizələri vardır. Onun “Dil” əsərində dilin ictimai mahiyyətindən, insanlar arasında ünsiyyət ehtiyacından yaranmasından (və mövcud olmasından) və s. bəhs edilir.

F.de Sössürün ideyaları əsasında təşəkkül tapmış sosioloji dilçiliyin tanınmış nü-

mayəndələri içərisində Ustadın fədakar tələbələri (və “Ümumi dilçilik kursu”nun tərtibçiləri) A.Seşə və Ş.Balli də xüsusi yer tutur. A.Seşə elmi yaradıcılığında dilçiliyin sintaksis problemlərinin araşdırılmasına daha çox yer ayırırdı. Ş.Balli isə üslubiyat üzrə araşdırmalarına görə tanınır. O, “Fransız dilinin üslubiyatı”, “Dil və həyat”, “Ümumi dilçilik və fransız dili məsələləri” adlı əsərlərin müəllifidir.

FERDİNAND DE SÖSSÜRÜN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Müasir dilçiliyin banisi, fransız mənşəli İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür elmə müqayisəli-tarixi araşdırmaları ilə gəlsə də, sonralar dil nəzəriyyəçisi kimi ölməzlik qazanmışdır. Məhz onun ideyaları nəticəsində struktur dilçilik və sosioloji dilçilik (sosiolingvistik) təşəkkül tapmışdır.

F.de Sössürə dünya dilçiliyi tarixində şöhrət gətirən əsəri “Ümumi dilçilik kursu”dur. Əsər onun ümumi dilçiliyə dair 1906-1907, 1908-1909 və 1910-1911-ci illərdə üç kurs oxuduğu mühazirələr əsasında və-

fatından sonra fədakar tələbələri Ş.Balli və A.Seşə (onlar həm də strukturalizmin Cenevrə məktəbinin tanınmış nümayəndələridir—Q.C) tərəfindən nəşr etdirilmişdir. “Kurs”un “Birinci nəşrə ön söz”ündə həmin tələbələr yazırdılar ki, de Sössür çatdığı səviyyə ilə kifayətlənməyən insan idi. Onun düşüncələri öz-özlüyündə ziddiyyət yaratmadan müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi.

Dahi dilçi F.de Sössürün üstünlüklərindən biri onda oldu ki, o, dil haqqındakı elmin vəzifələrini müəyyənləşdirə bildi:

➤ Mümkün olan bütün dilləri təsviri və tarixi baxımdan araşdırmaq; bu bütün dil ailələrinin tarixini yaratmağa və imkan daxilində onların uludillərini bərpa etməyə gətirib çıxarır;

➤ Bütün dillərdə daimi və universal şəkildə mövcud olan amilləri müəyyənləşdirmək, həmin dillərin tarixindəki ayrı-ayrı hadisələri izah edə biləcək ümumi qanunları meydana çıxarmaq;

➤ Özünün sərhədini və obyektini müəyyən etmək.

“Anlayışları ifadə edən işarələr sistemi” dilə öz-özlüyündə və özü üçün mövcud olan xüsusi strukturlu işarələr sistemi kimi baxmaqla F.de Sössür sələflərindən fərqlənir. Və odur ki, XX əsr dilçiliyi sistemstruktur münasibətlərinin mükəmməl təşkil texnikasına görə bilavasitə F.de Sössürün dühasına minnətdar olmalıdır. O, “Kurs”da deyirdi ki, **dil sistemdir və yalnız özünün məxsusi qaydalarına tabedir. Dil elə bir sistemdir ki, onun bütün hissələrinə sinxron vahid kimi baxılır və baxılmalıdır.**

F.de Sössür dilçiliyi hər birinin ayrıca predmeti olmaqla iki yerə ayırırdı:

I. Dilin orqanizminin, yaxud sisteminin öyrənilməsi. Bunu F.de Sössür *daxili*, yaxud *sinxron* dilçilik adlandırır. O, sinxron dilçiliyi öz növbəsində **“həqiqi dilçilik”** sayırdı.

II. Nitq linqvistikasının öyrənilməsi. Bunu dahi dilçi *xarici*, yaxud *diaxron* dilçilik adlandırır. Diaxron dilçilik haqqında deyirdi ki, bu dilçilik də olduqca vacib predmetlə məşğul olur: nitq fəaliyyətini öyrənməyə başlayanda diqqət, əsasən, xarici dilçiliyin üzərində cəmləşir. Lakin qeyd edirdi

ki, onsuz dilin daxili orqanizminin dərk olunmayacağını düşünmək səhv olardı.

F.DE SÖSSÜRÜN DİL VƏ NİTQ DİXOTOMİYASI

Dil haqqındakı elmin tarixində ilk dəfə olaraq dil və nitqi fərqləndirən V.fon Humboldt olmuşdur. O deyirdi ki, nitqin bütün törəmə kütləsi olan dil və xalqın dilində olan nitq eyni şey deyildir.

Lakin dil haqqındakı elmin obyektini kimi dilin nitqə qarşı qoyulması, bu anlayışların kəskin şəkildə fərqləndirilməsi F.de Sössürün adı ilə bağlıdır. Dilçi "Kurs"da nitq fəaliyyəti, dil və nitq anlayışlarını fərqləndirir. Onun fikrincə, nitq fəaliyyəti dil və nitqi özündə birləşdirir ki, bunlardan birini o birisi olmadan anlamaq mümkün deyil. F.de Sössür deyir ki, dil ona görə lazımdır ki, nitq anlaşılan olsun, bununla da effekt versin; nitq ona görə lazımdır ki, dil təşəkkül tapsın — tarixən nitq faktı dildən həmişə qa-baq gəlir...Dil eyni zamanda nitqin həm aləti (vasitəsi), həm də məhsuludur.

F.de Sössür əmin idi ki, dillə nitqi fərqləndirməklə biz eyni zamanda **1) sosial ola-**

nı fərdi olandan; 2) əsas olanı əlavə, yaxud az və ya çox dərəcədə təsadüfi olandan ayırırıq. Bu iki anlayışı fərqləndirən dahi dilçi fikirlərini belə ümumiləşdirir ki, nitq fəaliyyətinin (insanın danışmaq qabiliyyəti nəzərdə tutulur—Q.C) öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: bunlardan biri əsasdır—onun predmeti dildir, yəni nəsə mahiyyətə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir...bu elm tamamilə psixidir; o biri ikinci dərəcəlidir—predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi tərəfidir, yəni fonasiyanı da daxil etməklə, nitqdır...bu isə psixofizikidir.

Beləliklə, tədqiqatçının fikrincə, dil hər bir kəsin beynindəki izlər məcmusu olaraq bütövlükdə kollektivdə mövcuddur, hamı üçün ümumi olan, kimlərə mənsubdursa, onların iradəsindən kənar bir şeydir...

Nitqi isə dilçi belə izah edir ki, nitq—insanlar nə danışsınsa, onun hamısının məcmusudur; nitqdə kollektiv olan heç nə yoxdur: onun təzahürü fərdi və anidir...

F.de Sössür “Ümumi dilçilik kursu”nda dilin əsas xüsusiyyətlərini ümumiləşdirəndə, bir tərəfdən, dili nitqdən fərqləndirmiş,

digər tərəfdən, dilin nitq fəaliyyətində yerini müəyyənləşdirmişdir:

➤ Dil nitq fəaliyyətinin fərdə münasibətdə kənardakı sosial aspektidir ki, həmin fərd öz-özlüyündə onu nə yarada, nə də dəyişə bilər. Dil yalnız kollektiv üzvləri arasındakı özünəməxsus razılaşma hesabına mövcuddur. Dil o dərəcədə nəşə tamamilə xüsusi bir hadisədir ki, danışıq qabiliyyətini itirmiş insan dilini mühafizə edir, belə ki, o eşitdiyi dil işarələrini anlayır;

➤ Dil, nitqdən fərqli olaraq, müstəqil araşdırılması mümkün olan predmet təşkil edir;

➤ Dil təbiəti etibarilə heç də nitqdən az konkret deyil.

F.de Sössür demişdir ki, biz dillə məşğul olacağıq—hərçənd şərh prosesində bəzən nitqin öyrənilməsi sahədən də nə isə əxz etməyə lazım gələcək. Dahi dilçi onu da deyirdi ki, biz bu iki yoldan birini seçib həmin yolla gedəcəyik, eyni zamanda iki yolla getməyə olmaz.

F.de Sössür dil və nitqi fərqləndirəndə belə bir müqayisə də təqdim edir ki, Morze əlifbasının simvollarını ötürməyə xidmət

edən elektrik aparatlarının həmin əlifbaya münasibəti nə qədər yaddırsa, bütün nitq orqanlarının dilə münasibəti də o qədər yaddır. Fonasiya, yəni akustik obrazların reallaşması heç cür onların sisteminə toxunmur. Bu baxımdan dili reallığı ifa üsulundan asılı olmayan simfoniya ilə müqayisə etmək olar: onu ifa edən musiqiçilərin edə biləcəyi səhvlər reallığa heç cür xələl gətirmir.

Dahi dilçi dil və nitqi fərqləndirəndə şahmat oyununa da müraciət edir. Belə ki, şahmat oyununun ümumi qaydaları vardır ki, onu oyunçu dəyişə bilməz. Lakin hər bir oyunçu oyunu fərqli qura bilər. Nitq də belədir. Hər bir fərd dildən fərqli istifadə edə bilər.

Beləliklə, dil, yaxud dil vahidləri hazır şəkildə mövcuddur, nitq, yaxud nitq vahidləri isə, əksinə. Və “dilə daxil olan nə varsa, əvvəlcə nitqdə sınaqdan keçirilir” (F.de Sörsür).

F.DE SÖSSÜRÜN SİNXRONİYA VƏ DİAXRONİYA DİXOTOMİYASI

F.de Sössürün dil və nitq dioxotomiyasından sonra ikinci əsas dioxotomiyası sinxroniya və diaxroniyadır. F.de Sössür deyir ki, əvvəlcə biz dil və nitq arasında seçim etməli olduq, indi isə biz ikinci yol ayrıncındayıq, oradan iki yol gedir: biri diaxroniya, digəri sinxroniya.

F.de Sössür sinxroniya və diaxroniya anlayışlarını belə fərqləndirir ki, **bizim elmin statik aspektinə aid olan hər şey sinxron, təkamülə aid olan hər şey diaxrondur.** Sinxroniya və diaxroniya isə uyğun olaraq dilin vəziyyətini və təkamülün fazasını ifadə edəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki, sinxron dilçilik dilin müasir vəziyyətini, diaxron dilçilik isə dili inkişafda öyrənir.

F.de Sössür göstərir ki, sinxron dilçilik eyni bir kollektivin şüurunda qəbul edilən, qarşılıqlı şəkildə mövcud olan elementləri əlaqələndirən və sistem yaradan, məntiqi və psixoloji münasibətlərlə məşğul olmalıdır. Diaxron dilçilik, əksinə, zamanca bir-birinin əksinə gələn və eyni kollektiv şüurun

qəbul etmədiyi, yəni ardıcıl olaraq biri digərini əvəz etməklə yanaşı, bütöv olaraq sistem yaratmayan elementləri əlaqələndirən münasibətləri öyrənməlidir...Sinxron dilçiliyin tədqiqat obyektidir, diaxron dilçiliyin isə tədqiqat obyektidir.

F.de Sössürə görə, sinxron və diaxron baxışın qarşı-qarşıya durması tamamilə mütləqdir və heç bir kompromisə dözmür. Bu qarşılaşmada dahi dilçi sinxron aspekti həlledici mövqedə hesab edir, çünki o, danışan üçün yeganə gerçəklikdir. Dahi dilçi deyir ki, statik dilçiliklə məşğul olmaq dil tarixi ilə məşğul olmaqdan daha çətindir. Təkamülün faktları daha konkret, daha çox təsəvvürə gələndir.

F.de Sössür sinxroniyaya və diaxroniyaya fərqləndirərkən şahmat oyununu xatırladı deyir ki, həmin oyunda istənilən konkret mövqe onunla səciyyələnir ki, o, taxta üzərində əvvəl olandan qətiyyənlə asılı deyil. Bütün partiyaları əvvəldən izləyən adam partiyasının kritik anında nəzər yetirən adamdan heç bir cəhətdən üstünlüyə malik deyil—konkret şahmat partiyasını qiymətləndirmək üçün taxta üzərində on dəqiqə

əvvəl nə baş verdiyini bilməyə heç bir ehtiyac yoxdur...

Dahi dilçinin bu mülahizələri o deməkdir ki, dilin tarixini bilmədən də onun orqanizmini, yaxud sistemini öyrənmək mümkündür. Məsələn, Avesta, yaxud əski slavyan mətnlərinin dilləri barədə dəqiq məlum deyil ki, bu dillərdə hansı xalqlar danışmışlar; lakin bunun bilinməməsi onları öz-özlüyündə öyrənməyə və dəyişmələrini araşdırmağa mane olmur.

DİL İŞARƏSİNİN DƏYƏRLİLİYİ (VALENTLİYİ)

F.de Sössürün dilçilik görüşlərində mühüm yer tutan məsələlərdən biri də dil işarəsinin dəyərliliyi, yaxud valentliyidir. F.de Sössür deyir ki, vahidlər anlayışının dilçilik üçün birinci dərəcəli əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq, problemə dəyərlilik anlayışına üstünlük verməklə yanaşılmalıdır, belə ki, onun ən mühüm aspekti burada ifadə edilir.

Lakin F.de Sössür onu da deyirdi ki, statik dilçilikdə istənilən əsas anlayış dil vahi-

dini necə təsəvvür edəcəyimizdən birbaşa asılıdır. O, sinxroniyada eynilik, gerçəklik və dəyərlilik anlayışlarını nəzərdən keçirərək bu anlayışların qarşılıqlı əlaqələrini izah edir.

F.de Sössür şahmat oyununa müraciət edib belə bir müqayisə təqdim edərək deyir ki, atı götürək... O, öz-özlüyündə oyunun elementidirmi? Əlbəttə, yox. Ona görə ki, taxta üzərində tutduğu yerdən qıraqda öz materialı, eləcə də oyunun digər şərtləri baxımından oyunçuya heç nə vermir. Oyunda yalnız o halda gerçək və konkret elementə çevrilir ki, dəyərlilik alır və onunla qırılmaz surətdə bağlanır. Təsəvvür edək ki, oyun zamanı həmin fiqur sınır və ya itir. Onu eyni əhəmiyyətli başqası ilə əvəz etmək olarmı? Əlbəttə, olar. Atı təsvir edən başqa fiqur yox, onunla heç bir oxşarlığı olmayan istənilən predmet, əgər ona həmin dəyərlilik verilərsə, at fiquru ilə eyniləşdirilə bilər.

“Sistemin tərkibinə daxil olarkən söz yalnız məna ilə deyil, həm də başlıca olaraq dəyərliliklə yüklənir—bu isə tamam başqa şeydir” deyən F.de Sössür sözün mənası ilə dəyərliliyi arasındakı fərqləri müəyyənleş-

dirir. O deyir ki, fransız sözü *mouton* (qoyun, qoyun əti) ingilis sözü *sheep* (qoyun) ilə eyni dəyərliliyə malik olmayıb, mənasına görə uyğun gələ bilər. Və bu da ona görə belədir ki, hazırlanaraq masaya qoyulan ət parçası barədə danışarkən ingilis *sheep* yox, *mutton* deyəcək. İngiliscə *sheep* ilə fransızca *mouton* arasında dəyərlilik baxımından fərq onunla bağlıdır ki, ingilis dilində *sheep* ilə yanaşı, fransızcada olmayan başqa söz də var.

Dilin dəyərliliyi dilin başqa elementləri ilə münasibəti və fərqləri zəmnində formalaşır. Dil sisteminin özündən gələn dəyərlilik anlayışına F.de Sössür iki aspektdən yanaşır ki, onlardan biri *konseptual*, digəri isə *maddi* aspektdir.

Dil işarəsinin dəyərliliyini şərh edərkən F.de Sössür pulla da müqayisə aparır ki, bu müqayisədə dəyərlilik anlayışı bütün dolğunluğu ilə izah edilir. Dahi dilçi deyir ki, maddi element olan səs öz-özlüyündə dilə mənsub ola bilməz. Dil üçün o, nəsə ikinci dərəcəlidir, yalnız dilin istifadə etdiyi xammaldır. Deyək ki, dəmir pulun qiymətliliyini heç də metal müəyyən etmir: nominal

qiyməti beş frank olan gümüş ekü yalnız həmin qiymətin yarısı dəyərində gümüşə malikdir. Üzərində həkk edilmiş təsvirdən, daxilində tədavüldə olduğu siyasi hüdudlardan asılı olaraq o bir qədər çox, yaxud az dəyərə malik ola bilər. Eyni şeyi daha böyük israrla dildəki öz mahiyyəti etibarilə heç də nəşə səslə olmayan işarələyən barədə demək mümkündür-işarələyən dildə qeyri-cismanidir, onu yaradan maddi substansiya deyil, istisnasız olaraq, onun akustik obrazını başqa akustik obrazlardan ayıran fərqlərdir.

DİLÇİLİYİN TƏNƏZZÜLÜ

Dil haqqındakı elmin tənəzzülü struktur dilçilik məktəblərindən dilçiliyin müxtəlif elm sahələri ilə əməkdaşlığı əsasında yaranmış müasir multidissiplinar sahələrə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrün bəzi spesifik cəhətləri dilçiliyin tənəzzülünü şərtləndirmişdir. Belə ki, F.de Sössürdən sonra onun davamçıları strukturalistlərin müəyyən xidmətləri olsa da, onlar F.de Sössür səviyyəsinə çata bilmədilər. Eləcə də multidissiplinar

tədqiqatlarda dilçiliyin “əsl və yeganə obyekt” olan dil öz-özlüyündə və özü üçün mövcud olan bir hadisə kimi deyil, “xaric”dən öyrənilməyə başlandı. Əlbəttə, bu cür öyrənilmə F.de Sössürə qədərki dövrdə də olmuşdu, lakin məhz bu dövrdə dilçilik ilə digər elmlərin əməkdaşlığı əsasında müasir multidissiplinar sahələr formalaşdı. Beləliklə, dilçilik tənəzzülə uğrasa da, onun daxilindən çıxan diferensial sahələr inkişaf etdi.

F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”nun (1916) nəşrindən sonra dünyanın bir-birindən fərqli coğrafiyalarında dahi dilçinin ideyaları nəticəsində bir neçə struktur dilçilik məktəbi meydana gəldi. Bu məktəblər müstəqil məktəblər olsalar da, sələfləri F.de Sössürün “Kursu”ndakı bir sıra müddəalar onları bir cərəyan şəklində birləşdirdi:

- **Dilçiliyin obyektini kimi dil;**
- **Dilin sistemliliyi;**
- **Dilin substansiya deyil, forma olması;**
- **Dildə hər şeyin münasibətlərə əsaslanması.**

Strukturalistlər deyirdilər ki, bizim məqsədimiz “Ümumi dilçilik kursu” müəllifi ilə əməkdaşlıq etməkdir ki, birincisi, onun ardınca dilçilik elminin fundamentini həm dərinləşdirək, həm də genişləndirək; ikincisi isə, ilk və hələ tamamlanmayan eskizləri “Kurs”da ehtiva olunan binanın tikintisini davam etdirək.

Dil haqqındakı elmin tarixində XX əsrin ortalarından sonra struktur dilçilik məktəblərini iki elmin əməkdaşlığına əsaslanan müasir multidissiplinar sahələr əvəz etdi. Sual oluna bilər ki, bu əməkdaşlığı labüd edən faktor nədir? Dilçilik tarixi mütəxəssisləri tamamilə haqlıdırlar ki, buna səbəb humanitar elmi təfəkkürdə antroposentrik meylin güclənməsidir. Çünki insanı öyrənmək üçün dilin tədqiqindən etibarlı heç nə ola bilməz.

Təsadüfi deyil ki, dilçiliyin “tənəzzülü” dövründə tərəqqi, yaxud inqilab kimi qiymətləndirilən Noam Xomski deyir ki, təbii dilləri öyrənməklə biz insan intellektinin səciyyəvi cəhətlərini anlaya bilərik.

CENEVRƏ DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

F.de Sössürün ideyaları əsasında təşəkkül tapmış struktur dilçilik məktəblərindən birincisi Cenevrə məktəbidir. Təbii ki, bu məktəbin yaranma səbəbi dahi dilçinin ideyalarını davam etdirmək, ondan sonra dil haqqındakı elmin fundamentinə yeni bir miqyas gətirmək idi.

Strukturalizmin Cenevrə məktəbinin A.Frey, S.Karsevski, R.Qodel, Ş.Balli, A.Seşe və başqa üzvləri olmuşdur.

Şarl Balli F.de Sössürün tələbələrindən və ardıcılardan biri idi. O, ümumi dilçilik sahəsində tanınmış alim idi. Eləcə də sosioloji dilçiliyin nümayəndələrindən olan Ş.Ballinin dilin sosial, psixoloji və üslubi tərəfləri ilə bağlı maraqlı araşdırmaları vardır.

Albert Seşe də F.de Sössürün bilavasitə tələbəsi olmuş, "Ümumi dilçiliyin Cenevrə məktəbi" məqaləsi ilə həmin məktəbin yaranmasını, əsas prinsiplərini elan etmişdir. Onun araşdırmaları dilin sintaktik quruluşu, eləcə də psixoloji və sosial tərəfləri ilə bağlı idi.

Öz dahi müəllimi kimi A.Seşə də qrammatika anlayışına geniş anlamda yanaşırdı. Onun fikrincə, qrammatika bizim üçün dilin quruluşu ilə bağlı olan hər şey – səs, leksika, sintaksis deməkdir. O, sintaqmatik və assosiativ qrammatikaların sərhədini müəyyənləşdirmişdir. A.Seşeyə görə, dil işarələrinin birləşməsini öyrənən qrammatika sintaqmatik, dil işarələrini ayrılıqda öyrənən qrammatika isə assosiativdir. A.Seşenin “Frazanın məntiqi strukturunun araşdırılması” əsəri də assosiativ qrammatikaya həsr edilmişdir.

Sössürşünaslıqda müəyyən xidmətləri olanlardan biri də R.Qodeldir. Onun “Ümumi dilçilik kursu əlyazma mənbələri” əsəri Sössürşünaslığı zənginləşdirmişdir. R.Qodel F.de Sössürün bütün mühazirə mətnlərini tədqiq edərək belə bir maraq doğuran nəticəyə gəlmişdir ki, Sössürün fikri kimi verilən və müasir dilçilikdə böyük rezonansa səbəb olan **“dilçiliyin yeganə və xalis obyektini özü-özündə və özü üçün baxılan dildir”** mülahizəsi heç bir mühazirə mətnində yoxdur və ehtimal etmək olar ki,

bu fikir “Kurs”u çapa hazırlayanların əlavəsidir.

Düzdür, sössürçülər bəzi məsələlərdə (sistem, sinxroniya və diaxroniya və s.) müəllimlərinin ardıcıl mövqe tutmamasını da qeyd edirdilər. Lakin onlar bu məsələlərin həllində də F.de Sössürün nəzəriyyəsinə əsaslanırdılar.

PRAQA FUNKSIONAL DİLÇİLİYİ

Dilin quruluşunu funksional baxımdan öyrənən Praqa funksional dilçiliyi öz əsasını 1926-cı ildə Vilem Mateziusla Roman Yakobsun birlikdə yaratdıqları “Praqa dilçilik dərnəyi”ndən alır. Sonralar strukturalizmin müstəqil məktəbinə— “funksional dilçilik” adlanan məktəbinə çevrilmiş bu dərnəyin V.Skaliçka, B.Trnka, İ.Vaxek, B.Havranek, N.S.Trubetskoy kimi nüfuzlu üzvləri olmuşdur.

Praqa funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin ümumi dilçilik görüşləri “Praqa dilçilik dərnəyinin tezləri”ndə (1929) əks olunmuşdur ki, onların fikrincə, danışanın ən dəqiq müəyyən olunan ən adi

məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazım gəlir.

Öz dahi sələfləri F.de Sössür kimi Praqa funksional dilçiliyi nümayəndələri də dilin sinxron təsvirinə üstünlük vermişlər. “Praqa dilçilik dərnəyi”nin tezislərində deyilir ki, dilin mahiyyətini və xarakterini dərk etməyin ən yaxşı üsulu müasir faktorların sinxron təhlilindən ibarətdir. Lakin Praqa funksional dilçiliyində Cenevrə məktəbindəki kimi sinxron və diaxron metodlar arasında kəsilməz sədlər qoyulmur. “Tezislər”də göstərilir ki, sinxron təsvir təkamül anlayışından ona görə bütünlüklə üz döndərə bilməz ki, dilin hətta sinxron baxış sektorunda da həmişə hazırda olan mərhələnin formalaşmaqda olan digər mərhələ ilə əvəzlənməsi aydın görünür.

F.de Sössürün dilin sistem və struktur olması ilə bağlı mülahizələrini qəbul edən Praqa funksionalistləri də anlayırdılar ki, dil bir quruluşdur, bu quruluş mükəmməl bir sistem əmələ gətirir. Amma bununla yanaşı, onlar deyirdilər ki, **dil həm də dəyişən, funksional, diaxron quruluşdur.** On-

ların fikrincə, əsas məsələ dil işarəsinin mahiyyəti deyil, dil işarələri arasındakı münasibətdən irəli gələn funksiyadır. Odur ki, Praqa funksionalistləri dil işarəsinin funksiyasını tədqiq etməklə dilin strukturunun xüsusiyyətlərini izah etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Yəni struktur statik, dil hadisələrinin dəyişməz bir sistemi deyil, funksiyaların sistemidir.

Praqa funksional dilçilik məktəbinin digər struktur dilçilik məktəblərindən mühüm bir fərqi də ondadır ki, onlar dilin üç funksiyasını — *ekspressiv*, *kommunikativ* və *poetik* funksiyalarını izah edirdilər. Praqa funksionalistləri dilin poetik funksiyasını kommunikativ funksiyasına qarşı qoymuşlar, amma bununla yanaşı, dilin ekspressiv funksiyasını ilkin hesab etmişlər.

Bundan əlavə, funksionalistlər deyirdilər ki, dil öz kommunikativ funksiyasını həyata keçirəndə ifadə tərzini avtomatikləşir, poetik funksiyanı həyata keçirəndə isə aktuallaşır.

DANİMARKA VƏ YA KOPENHAGEN QLOSSEMATİKASI

Strukturalizmin əsas məktəblərindən biri də Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikasıdır ki, məktəbin yaradıcıları V.Bröndal, H.Uldall, xüsusilə Lui Yelmslevdir. Onlar ənənəvi dilçiliklə əlaqələrini kəsmək üçün latın mənşəli “linqvistika” terminini “qlossematika” termini ilə əvəz etdilər ki, “qlosse” yunanca “dil” deməkdir.

L.Yelmslevin dilçilik ideyaları onun “Ümumi qrammatikanın prinsipləri”, “Dil nəzəriyyəsinə giriş”, “Dil və nitq”, “Dilçilikdə struktur təhlil metodu” və s. kimi araşdırmalarında əksini tapmışdır. O deyirdi ki, struktur, təyinatına görə, asılılıqlar və ya funksiyalar (bu sözün məntiqi-riyazi anlamında) şəbəkəsi olduğundan, struktural dilçiliyin əsas vəzifəsi funksiyaları və onların tiplərini öyrənməkdən ibarətdir.

Qlossematika məktəbinin nümayəndələri dilin quruluşunu riyazi (sxematik) baxımdan öyrənirdilər. Hətta onları dil hadisəsində məna elementi maraqlandırmırdı. Onlar daha çox fonetika, qismən də morfo-

logiya məsələləri ilə məşğul olmuşdular. Eləcə də morfofonologiya və yaxud fonomorfolojiyadan bəhs etmişlər ki, bu, Amerika deskriptiv dilçiliyi üçün də səciyyəvi araşdırma sahəsidir.

Düzdür, Qlossematika ən çox tənqid olunan dilçilik məktəblərindən olsa da, sonralar riyazi dilçilik məktəblərinin inkişafına müsbət təsir etdi.

L.Yelmsevin “Dil nəzəriyyəsinə giriş” əsərində qlossematikanın dil haqqındakı ümumi nəzəriyyəsi izah olunur. Əsərin girişində göstərilir ki, ənənəvi dilçilik dilin təbiətini öyrənməkdən çox dilin hədudlarından kənar qalan hadisələri öyrənmişdir. L.Yelmslevə görə, həqiqi elmi dilçilik daxilən dilə aid xüsusiyyətləri araşdırmalıdır.

L.Yelmslevin fikrincə, dilçilik dili dildən kənar (yəni fiziki, fizioloji, psixoloji, məntiqi, sosioloji) konqlomerat hadisə kimi yox, özlüyündə əhəmiyyəti olan bütöv kimi ehtiva eləməyə cəhd etməlidir. Lakin “Dil nəzəriyyəsinə giriş” müəllifi onu da göstərir ki, dil elmi tədqiqat obyektidirsə, məqsəd deyil, vasitədir. Əsas obyekt dilin özündən xaricdə yerləşən idrak vasitəsidir. Həm də

tədqiqatın özü dilin tələb etdiyi ilkin şərtlər əsasında deyil, başqa şərtlər əsasında qurulur.

Göründüyü kimi, L.Yelmslevin tədqiqat metodunda ziddiyyət mövcuddur. Bununla belə, həmin ziddiyyət zahiri səciyyə daşayıb onun metodunun mahiyyətinə təsir eləmir. Ona görə ki L.Yelmslev, bir tərəfdən, dil haqqındakı elmi öz dahi sələfi F.de.Sössür kimi məcbur edir ki, bilavasitə dillə məşğul olsun, digər tərəfdən, o, sələfindən irəli gədən belə bir müddəə ilə çıxış edir ki, dilin strukturunun öyrənilməsi ümumiyyətlə bütün hadisələrin strukturunun öyrənilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Və əslində, dili öyrənməklə bütövlükdə varlığı öyrənmək mümkündür. Beləliklə, dilçilik semiotika ilə daha çox bağlanır və məhz buna görə də bütün dünyanı izah etməyə qadir olan universal müddəaların tətbiqinə cəhd edir.

L.Yelmslevin “Dil və nitq” məqaləsində F.de Sössürün dil və nitq dixotomiyası müvafiq olaraq *sxem*, *norma*, *uzus* və *nitq aktı* kimi təqdim edilir. Və dil xalis forma kimi **sxem**, maddi forma kimi **norma**, nitq vərdişlərinin məcmusu kimi **uzus** adlandırılır.

Eləcə də göstərilir ki, dil — sxem oyundan başqa bir şey deyil.

Məqalədə o da göstərilir ki, F.de Sössürün dilçilik görüşlərində öz dövrü ilə əlaqədar olaraq, keçmişlə əlaqəni itirməmək üçün bəzi güzəştlər var və onlardan biri məhz dilçilikdə diaxronik aspektidir.

Məlum olduğu kimi, F.de Sössür sinxron dilçiliyi diaxron dilçilikdən üstün tutmuşdur, lakin diaxron dilçiliyi inkar etməmişdir. **Amma qlossematiklər dilçilikdə diaxron aspekti qəbul etmirdilər.**

“Dilçilikdə struktur təhlil metodu” məqaləsində isə L.Yelmslev dilin məzmun və ifadədən ibarət olmasını qeyd edir. Məqalə müəllifi göstərir ki, dilçilikdə struktur metod dilçilikdən qətiyyən asılı olmadan formalaşmış və riyazi mülahizələrdən irəli gələrək dilin məntiq nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqədədir.

AMERİKA DESKRIPTİV DİLÇİLİYİ

Amerika deskriptiv dilçiliyini yaradanlardan və inkişaf etdirənlərdən olan Frans Boasın müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış “Amerika hindularının dillərinə dair rəhbərlik” (1911-1922) əsərində deskriptiv dilçiliyin əsas tədqiqat prinsipləri əks olunur. F.Boasın tədqiqat obyekti Amerika hindularının dil təfəkkürü idi. O, hindu xalqlarının mədəniyyəti, əxlaq-davranışı, adət-ənənəsi məsələləri ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. Amerika hinduları yazısız xalqlar olduğundan F.Boas qeyd edirdi ki, hindu dilləri hind-Avropa dilləri üçün müəyyənlanmış prinsip və metodlarla öyrənilə bilməz. O elə metodlardan istifadə edirdi ki, burada hindu dillərinin formal aspektlərinin təsviri dominantlıq təşkil etsin.

F.Boasın ideyalarını davam və inkişaf etdirən Leonard Blumfeld “Dil” (1933) adlı əsəri ilə dünya dilçilik tarixində məşhurlaşmışdır. O, kitabında linqvistikanın vəzifə, prinsip və metodlarını izah edir. Amerika deskriptivistləri kimi L.Blumfeld də dilin formal aspektdən təsvirinə önəm verirdi.

L.Blumfildin yaradıcılığından danışan tədqiqatçılar yazırlar ki, dilin bütün səviyələri L.Blumfilddə **biheviörizm** (davranış nəzəriyyəsi-Q.C) mövqeyindən verilir: dilin insan fəaliyyətinin/davranışının xüsusi forması kimi müəyyənləşməsi; dilin kommunikativ funksiyasının stimül və reaksiya həlqəsinə bağlanması; danışmaq fəaliyyətinin sosial təbiətinin isə bioloji proseslərlə eyni səviyyəli proseslərə bağlılığı. Lakin L.Blumfild "Dil" əsərinin "Ön söz"ündə qeyd edir ki, biz hər hansı bir psixoloji doktrinaya əsaslanmadan da dilin tədqiqatını davam etdirə bilərik və bunu etsək, əldə etdiyimiz nəticələr dilçilik elmi ilə bağlı sahələrdə çalışan insanlar üçün daha əhəmiyyətli ola bilərlər. "Dil" əsərində dil fenomeninin insanın fəaliyyətində oynadığı müstəsna rol şərh olunur.

"Deskriptiv dilçilik xüsusi tədqiqat sahəsi olaraq bütövlükdə nitq fəaliyyəti ilə deyil, nitqin müəyyən əlamətlərinin ardıcılığı ilə məşğul olur" deyən Zelling Hərris də L.Blumfildin ardıcıllarından olub ki, onun "Struktural dilçilikdə metodlar" (1951) əsəri

deskriptiv dilçiliyin manifesti kimi qəbul edilir.

Dilin formal aspektlərinə diqqət edən deskriptiv dilçilik dilçinin vəzifəsini dil faktlarını təsvir etməkdə görürdü.

LİŊVOKULTUROLOGİYA

Dilçiliyin müasir multidissiplinar sahələrindən olan linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edir.

Mədəniyyətin dilə təsiri dedikdə mədəni komponentlərin (ədəbiyyat, incəsənət, adət-ənənə və s.) dildə əks olunması başa düşülür. Eləcə də inkişaf etmiş mədəniyyət dilin inkişafını şərtləndirə bilər. F.de Sössürün dediyi kimi, yüksək mədəniyyət səviyyəsi bəzi xüsusi dillərin (hüquq dilinin, elmi terminologiyanın və s.) inkişafına şərait yaradır.

Dilin mədəniyyətə təsirindən danışmaq da olduqca məntiqlidir. Belə ki, bütün xalqlar öz mədəniyyətlərini bir-birilərinə dil fenomenini vasitəsilə təbliğ edir və tanıyırlar. O da məlumdur ki, dil mədəniyyəti tənzimləyir və formalaşdırır.

Ümumi dilçiliyin banisi V.fon Humboldt dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs etmişdir. Təsadüfi deyil ki, dahi dilçi-mütəfəkkirin 1821-ci ildə nəşr olunmuş məqaləsinin adı “Dillərin müxtəlif xarakterinin ədəbiyyata və mənəvi inkişafa təsiri haqqında” adlanır.

V.fon Humboldtun davamçıları “neo-humboldtçu”lar da dilin sosial gerçəklikdə, eləcə də mədəniyyətin formalaşmasında rəhbər rolundan bəhs etmişlər. Lakin bu rolu həddindən artıq şişirtməklə dil haqqındakı elmin hüduqlarından kənara çıxırdılar.

E.Sepirin yaradıcılığında mühüm yer tutan məsələlərdən biri də dil və mədəniyyət idi. E.Sepir “Dil” məqaləsində dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs etmişdir. O göstərir ki, mədəniyyətin qazanılmasında və onun tarixi varisliyində dilin rolu aydın və olduqca əhəmiyyətlidir. Bu, mədəniyyətin yüksək səviyyələrinə aid olduğu kimi, onun primitiv formalarına da aiddir. Göründüyü kimi, E.Sepir dilin yalnız mədəniyyətin yüksək səviyyələrindəki rolundan deyil, həm də primitiv cəmiyyətin mədəni fondunun mühafizəsində oynadığı tarixi xidmətdən bəhs edirdi. E.Sepir bununla

bağlı yazırdı ki, atalar sözləri, müalicə ov-sunları, standartlaşmış dualar, xalq rəvayətləri, mahnılar, şəcərələr – bunlar dilin mədəniyyəti mühafizə etmək üçün vasitə olaraq istifadə etdiyi zahiri formaların ancaq bəziləridir.

“Biz dilə mədəniyyətin simvol bələdçisi kimi baxa bilərik” deyən E.Sepir əlavə edir ki, dilin mədəniyyəti təyin və ifadə etməsi, ötürməsi şübhə doğurmur. Dil elementlərinin, onların forma və məzmununun mədəniyyətin daha dərindən dərkindəki rolu aydındır. Lakin məqalə müəllifi onu da göstərir ki, dilin forması ilə ona xidmət edən mədəniyyətin forması arasında, belə bir nəticə çıxmasın ki, sadə uyğunluq mövcuddur. Mədəni tiplə dil strukturu arasında heç bir ümumi korrelyasiya yoxdur.

Bu o deməkdir ki, **bəzi dilçilərin flektiv dil tipinə üstünlük verməklə bu dil tipinə mənsub xalqları inkişafın ən yüksək pilləsində hesab etmələri subyektiv fikirdən başqa bir şey deyildir.** E.Sepir yazırdı ki, cəzri, aqlütinativ, yaxud flektiv dil quruluşu sivilisasiyanın istənilən səviyyəsində mümkündür. Eynilə bu cür, hər hansı dil-

də, məsələn, qrammatik cinsin olub-olmamasının müvafiq xalqın sosial quruluşunun, dilinin və ya folklorunun dərk olunmasına heç bir dəxli yoxdur. Əgər hərdən güman edildiyi kimi, belə bir paralelizm mövcud olsaydı, idxal və ixrac edən xalqlar arasında dərin dil fərqlərinin varlığına baxmayaraq mədəniyyətin yayılması sürətini anlamaq olmazdı.

PSIXOLİNQVİSTİKA

Psixolinqvistika dilçilik və psixologiya elmlərinin qovşağında yaranan multidissiplinar sahədir. Elmin bu sahəsi XX əsrin ortalarından etibarən yaranmağa başlamışdır. Lakin hələ XIX əsrdə V.fon Humboldtun, eləcə də onun ardıcıllarının (xüsusilə, H.Ştayntalın) nümunəsində dilin psixoloji baxımdan öyrənilməsinə təsadüf olunur.

Psixolinqvistika nitq aktının psixoloji tərəflərini araşdırır.

Psixolinqvistika ilə ən çox bağlı olan multidissiplinar sahə, yəqin ki, neyrolinqvistikadır. Neyrolinqvistika nevroloji xəstələrin müayinəsi, müalicəsi zamanı nitq və-

dişləri üzərində müşahidələr aparmaqla müvafiq qanunauyğunluqlar müəyyən edir...

Beyin zədələnmələri nitq qüsurlarına gətirib çıxarır ki, həmin qüsurların aradan qaldırılması, xüsusilə dəqiq diaqnoz qoyulmasında dil sisteminin, eləcə də nitq normalarının spesifikasına əsaslanmaq lazım gəlir.

Psixolinqvistik, eləcə də neyrolinqvistik tədqiqat zamanı belə bir sual ortaya çıxır ki, bu multidissiplinar sahələr dilçiliyin obyektivi olan dili dərk eləmək üçün nə verir? Bu suala müsbət cavab vermək çətindir. Ona görə ki fərdin dilində (daha dəqiq desək, nitqində) olan fərqli xüsusiyyətlər dili dərk eləmək üçün bizə heç nə vermir. Amma psixikanı, beyini dərk eləmək üçün əhəmiyyətlidir. Ona görə də psixolinqvistika, eləcə də neyrolinqvistika linqvistikadan daha çox psixologiya, yaxud neyrologiyanın işinə yararır. İnsanın psixikasını, eləcə də beyninin durumunu müəyyənləşdirərkən dil, yaxud nitq yalnız vasitədir.

Psixolinqvistikada dilçilər üçün maraqlı doğura biləcək məsələ üslubiyyatla bağlı

ola bilər. Çünki üslub bütün hallarda fərdir, ona görə də yaradıcılıq psixikası ilə bilavasitə əlaqədardır.

KOQNİTİV DİLÇİLİK

Dilçiliyin müasir multidissiplinar sahələrindən olan koqnitiv dilçilik öz əsaslarını görkəmli dil filosofu Vilhelm fon Humboldtun “dil xalqın ruhudur” təlimindən alır. Və məlumdur ki, ruh anlayışı ilə V.fon Humboldt xalqı təşkil edən nə varsa, hamısını nəzərdə tuturdu: adət-ənənə, mənəviyyat, dünyabaxışı, şüur və təfəkkür, dünyanın mənzərəsini qavramaq, quraşdırmaq, görmək qabiliyyəti və s.

Koqnitiv dilçilik informasiyanın qəbulu, emal olunması və emalın nəticəsi olan biliyin ötürülməsi prosesində mühüm rol oynadığı üçün dilə xüsusi maraq göstərir. Və koqnitivistlər dili elə bu prosesdə tədqiq edir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi konseptdir. “Konsept mədəni-tarixi məzmunla zənginləşmiş məfhumdur” deyən Aslan Məmmədlinin fikrincə, konsept deyəndə, əşya-

nın, yaxud hadisənin milli-mədəni konkretliyi nəzərdə tutulur və əslində, konseptual məzmun xalqın kütləvi şüuru ilə bağlıdır.

Bəs dil vasitələri konseptual məzmunu nə dərəcədə nümayiş etdirə bilər ? Bununla bağlı A.Məmmədli yazır ki, dil vasitələrindən bəziləri konseptual məzmunu dəqiq və qabarıq şəkildə nümayiş etdirir, digərləri koqnitiv informasiyanı implisit şəkildə mühafizə edir. Dilin frazeoloji fondu koqnitiv informasiyanı bilavasitə təqdim edir və ona görə də koqnitiv dilçiliyin ən vacib sistemlərindən biri sayılır.

Frazeoloji vahidlərin koqnitiv baxımdan öyrənilməsi göstərir ki, bu vahidlər birbaşa xalqın ruhunu, kütləvi şüurunu inikas etdirir.

A.Məmmədli yazır ki, koqnitiv dilçilik frazeoloji vahidləri presedent adlar və fenomenlər baxımından öyrənir. Presedent fenomen hamıya məlum olan və izahat tələb etməyən hadisələrdir... Presedent adlar isə hamıya bəlli olan tarixi, coğrafi, yaxud bədii ədəbiyyatdan məlum olan adlardır.

Və göstərir ki, frazeoloji vahidin semantik quruluşunun əsasını müəyyən koqnitiv

əlamət, müəyyən informasiya təşkil edir. Bu informasiya tarixi-mədəni və tarixi-iqtisadi səciyyə daşıyır...

Azərbaycan dilindəki *ata mülkü kimi bölüşmək* frazeoloji vahidində “tam bərabərlik” koqnitiv əlaməti aktualdır. Deməli, Azərbaycanda nəinki ata malı bölünüb, hətta bölgüdə heç kəsə üstünlük verilməyib.

Koqnitiv dilçilikdə ən mühüm anlayışlardan biri “dünyanın dil mənzərəsi” barəsindəki linqvoidraki təsəvvürdür. Həmin təsəvvürə görə, hər bir xalqın, həm də ayrıca bir insanın dil təfəkkürü onu əhatə edən maddi və mənəvi dünyanın mürəkkəb mənzərəsini əks etdirir. Əlbəttə, bu mənzərənin nə dərəcədə obyektiv olması barədə mübahisə etmək mümkündür: Hər şeydən əvvəl dildə, bir tərəfdən, mental, digər tərəfdən, fərdi xüsusiyyətlər mövcuddur. Lakin insan idrakının bütövlükdə obyektivliyə can atmasını nəzərə alsaq, “dünyanın dil mənzərəsi” kifayət qədər əsaslı biliklər sistemi olmaq baxımından şübhə doğurmur.

PARALİNQVİSTİKA

Nitqi müşayiət edən jest, mimika, pantomimika kimi qeyri-verbal (sözsüz) vasitələrin ünsiyyətdəki rolunu öyrənən multidisiplinar sahə paralinqvistika adlanır. Paralinqvistik vasitələr nitq vahidi olmadıqları üçün dil sisteminə də daxil deyillər.

Paralinqvistikanın dil haqqındakı elmin bir sahəsi kimi təşəkkülü Amerika deskriptiv dilçiliyinin nümayəndələrindən olan Treycerin adı ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, multidisiplinar "mənşə"li bu tədqiqat sahələri yalnız dilçiliklə məhdudlaşmır. Lakin Treycer paralinqvistikani yalnız dil haqqındakı elmlə əlaqələndirməklə onun araşdırma obyektini məhdudlaşdırırdı. Hal-hazırkı dövrdə isə bu cür "məhdudluğ" a məhəl qoyulmur.

Bir sıra paralinqvistik vasitələrin araşdırılması ilə digər Amerika strukturalisti (etnolinqvisti) E.Sepir məşğul olmuşdur.

Paralinqvistik vasitələr, bir tərəfən, nitqə qənaət edirsə, digər tərəfdən, ünsiyyət prosesində nitqdə verbal (sözlü) vasitələri əvəzləyir. Eyni zamanda belə vasitələr nitq-

də natamamlığı tamamlamaq, eləcə də emosionallıq yaratmaq məqsədi daşıyır. Lakin bütün paralingvistik vasitələrin emosionallıq yaratmaq məqsədi ilə işlədildiyini düşünmək də səhv olardı.

Paralingvistik vasitələrin geniş yayılanlarından biri jestdir. Jest dedikdə bədənin boğazdan aşağı üzvlərinin hərəkəti nəzərdə tutulur. Ünsiyyət prosesində oynadığı rola görə jestlər iki qrupa ayrılır ki, bu qruplara **işarə** və **qeyri-işarə jestləri** daxildir. İşarə jestləri dedikdə ifadə və məzmun planına malik jestlər, qeyri-işarə jestləri dedikdə isə ritmik və emosional jestlər nəzərdə tutulur.

Mimika isə boğazdan yuxarı bədən üzvlərinin hərəkətidir. Daha dəqiq desək, mimika üz əzələlərinin, pantomimika isə bütün bədənin (məsələn, əllərin, ayaqların və s.) hərəkətidir.

Ünsiyyət zamanı verbal vasitələr paralingvistik faktorlarsız da kommunikasiyanı əmələ gətirə bilər. Lakin paralingvistik vasitələr verbal faktorlarsız geniş mənada ünsiyyəti yarada bilməz.

Paralingvistik vasitələrdən istifadə müxtəlif xalqlarda fərqli anlam daşıya bilər. Pa-

ralinqvistik (qeyri-verbal) vasitələrdən fərqli istifadə xalqların psixologiyalarının fərqlilikləri ilə bağlıdır ki, bu da paralinqvistika ilə psixolinqvistikanın əlaqələrini şərtləndirir.

TƏTBİQİ DİLÇİLİK

Dil haqqındakı elmin tətbiqi dilçilik adlanan sahəsi dilçilik nəzəriyyəsiindən onunla fərqlənir ki, birincidə daha çox dilin praktik məsələləri öyrənilir. Tətbiqi dilçilik müasir dilçiliyin multidissiplinar sahəsi kimi XX əsrin ortalarında formalaşsa da, dilin tətbiqi məsələlərinə marağın tarixi dil haqqındakı elmin təşəkkülü dövrünə düşür. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrlərdə dilçilik təsəvvürlərinin təşəkkülünün ən mühüm səbəbi yazıya və əlifbaya olan ehtiyacın aradan qaldırılması olmuşdur.

Tətbiqi dilçiliyin qarşısında duran məsələləri (problemləri) belə ümumiləşdirmək olar:

- **əlifba və lüğətlərin tərtibi;**
- **transliterasiya;**

➤ dilin müxtəlif kommunikasiya sahələrində (hüquq, reklam, xəbər saytlarında və s.) yeri;

➤ linqvodidaktika (xarici dili öyrənmə metodikası);

➤ informasiya linqvistikası (informasiyanın axtarılması, təsnifatı, unifikasiyası və s.);

➤ tərcümə problemi (eləcə də sinxron və ardıcıl tərcümə) və b.

Tətbiqi dilçiliyin şöbələrinə isə **qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya** daxildir.

Tətbiqi dilçiliyin sahələrindən və yaxud qollarından biri kompüter dilçiliyidir. XX əsrin ortalarından etibarən dilçilik ilə texniki, məntiqi, riyazi elmlərin qovşağında meydana gəlmiş kompüter dilçiliyinin əsas məqsədi təbii dilin (dil materialının) kompüter vasitəsilə işlənməsini, süni nitqin yaradılmasını və insan danışığının kompüter tərəfindən başa düşülməsini təmin etməkdir. Kompüter dilçiliyində dilin modelləşdirilməsi ilə bağlı proqramlardan, kompüter texnologiyalarından və s. geniş şəkildə istifadə olunur. Eləcə də dil abidələrinin kom-

püterlərlə tədqiqi (statistik təhlil) dil tarixi üçün dəyərli faktlar verir.

Tətbiqi dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri də **interlinqvistika**dır. İnterlinqvistika millətlərarası ünsiyyəti təmin edən beynəlxalq dili yaratmaq məqsədi ilə bütün dünya dillərinin strukturunu (quruluşunu) öyrənən elmdir. Beynəlxalq dil funksiyasını təbii, yaxud süni dillərin yerinə yetirəcəyi dilçilər arasında mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır.

NEOHUMBOLDTÇULUQ

Neohumboldtçuluq V.fon Humboldtun “dil xalqın ruhudur” tezisini inkişaf etdirməyə çalışmış, E.Kassirer, İ.Trir, xüsusilə Leo Vaysgerber kimi filosoflarla təmsil olunmuşdur.

“Alman dilinin qüdrəti haqqında” əsərinin müəllifi L.Vaysgerber “neohumboldtçuluğ”un ən qüdrətli nümayəndəsidir. Onun fikrincə, dil insanın ətraf aləm barəsindəki düşüncələrini formalaşdırır. O, dili ətraf aləmlə insan arasında aralıq dünya hesab edirdi.

L.Vaysgerber deyirdi ki, hər bir dil həmin dildə danışan xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, dünyagörüşünə təsir göstərir. Eləcə də hər bir xalq danışdığı dil vasitəsilə dünyanı dərk edir.

L.Vaysgerberin dördcildlik "Alman dilinin qüdrəti haqqında" əsərinin "Alman dilinin dünyagörüşü haqqında" adlanan cildində dil və xalqın əlaqələrindən bəhs edilir. Əsərdə göstərilir ki, cəmiyyətin inkişafı dil vasitəsilə baş verir, dil cəmiyyətin tarixi inkişafına təsir göstərən ən mühüm amildir.

L.Vaysgerber yaradıcılığında dil və təfəkkür probleminə də münasibət bildirir. O, dili təfəkkürün inkişafına stimül verən faktor kimi qiymətləndirir.

L.Vaysgerber dilin sosial həyatdakı müstəsna rolundan bəhs edirdi. Onun fikrincə, dil sosial həyatın bütün sahələrində xüsusi rol oynayır. O bu rolu yalnız dilin kommunikativ (ünsiyyət) funksiyası ilə məhdudlaşdırmırdı. Dilçiyə görə, dil insanın sosial həyatının bütün sahələrindəki fəaliyyətini formalaşdıran amildir. L.Vaysgerberin bu mövqeyi etnolinqvistlərin mövqeyi ilə səsləşir. Təsadüfi deyil ki, E.Sepir

də dilin sosial gerçəklik üzərində rəhbər rolundan bəhs edirdi.

Əlbəttə, dilin insan həyatındakı rolu müstəsnaadır. "Dil" məqaləsinin müəllifi E.Sepir yazır ki, insan yalnız, adətən, güman edildiyi kimi, obyektiv dünyada, yaxud ictimai fəaliyyət dünyasında yaşamır. İnsan əhəmiyyətli dərəcədə bu və ya digər cəmiyyətdə ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyəti altında olur.

O da məlumdur ki, insan dünyanı məhz dil vasitəsilə dərk edir. Odur ki, neohumboldtçu filosofların dilə bu dərəcədə əhəmiyyət vermələri kifayət qədər məntiqlidir. Lakin onlar dilçilik tarixi mütəxəssislərinin də dediyi kimi, dildə "xüsusi milli dünyagörüş" axtarmağa qədər "irəli"yə getdikləri üçün dilçiliyin hüdudlarından kənara çıxdılar.

LİNQVOPRAQMATİKA

İşarələr haqqında elm olan semiologiya və ya semiotikanın XX əsrin 30-cu illərindən sonra dilçiliyə geniş və daha ardıcıl şəkildə tətbiqi həmin elm sahəsinin hər üç tərkib hissəsi (semantika, sintaktika və

praqmatika) üzrə şaxələnərək xüsusi tədqiqat sferaları müəyyənləşdirdi. XX əsrin sonlarından etibarən ən çox maraq doğuran sferalardan biri linqvopraqmatika oldu ki, buna səbəb insan amilinin linqvistik tədqiqatın mərkəzinə gətirilməsi idi.

Ümumiyyətlə, praqmatika insanın (danışanın və dinləyənin) istifadə etdiyi dil işarəsinə, eləcə də hər cür işarəyə münasibətini əks etdirir. Əslində, həmin münasibət XVII əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı dil filosoflarını, xüsusilə V.fon Humboldt, sonralar Ç.S.Pirs, Ç.Morrisi məşğul etmişdir.

XX əsrin 20-ci illərində Amerika strukturalisti L.Blumfeld ünsiyyət prosesini **“A.Danışığıq aktından qabaq baş verən praktik hadisələr. B.Danışığıq. C.Danışığıq aktından sonra gələn praktik hadisələr”** olmaqla üç hissəyə bölmüşdür.

R.Yakobson danışığıq və ya diskurs aktının strukturunu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmişdir ki, həmin model müəyyən dəyişikliklərlə bu günə qədər öz aktuallığını saxlayır:

ADRESANT-MƏLUMAT-ADRESAT

Ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsini təmin edən ən kiçik vahid kimi kommunikasiya və ya diskurs aktı qəbul edilir. Həmin prosesin komponentləri kommunikantlar adlanır.

Linqvopraqmatikada ünsiyyət prosesinin strukturu ilə yanaşı, onun sosial-funksional aspektinə son zamanlar daha çox diqqət yetirilir. Buraya ilk növbədə aşağıdakılar aiddir:

- **Dilin mental xüsusiyyətləri;**
- **Kommunikantların sosial mövqeləri və ya funksional statusları;**
- **Nitq stiuasiyası.**

Dilin mental xüsusiyyətləri dedikdə tarixən bu və ya digər dilin ünsiyyət aktının hansı sahələrində iştirak etməyə imkan verən üslubi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Məsələn, elə dillər vardır ki, elmi-intellektual ünsiyyət üçün əlverişli deyil; yaxud elə dillərə təsadüf etmək mümkündür ki, hissi-emosional çalarlardan məhrumdur. Və kommunikantlar bütün hallarda sferasında olduqları dilin mental imkanları ilə hesab-

laşmalı olurlar. Lakin qloballaşan dünya bugünkü insana dilin məhdud mental sferasından rahatlıqla kənara çıxmaq imkanı təmin edir.

Kommunikantların sosial mövqeyi və ya funksional statusu ünsiyyət aktının baş tutması üçün müvafiq nitq kompetensiyasının gözlənilməsini tələb edir. Əgər həmin prinsip ünsiyyətə girən tərəflərdən biri tərəfindən nəzərə alınmırsa, ünsiyyət aktı uğursuzluqla yekunlaşır.

Nəhayət, nitq stiuasiyası həm ünsiyyəti zəruri texnoloji imkanlarla təmin edir, həm də onun uğurlu və yaxud uğursuz olacağı barədə ilkin şərait yaradır.

Linqvopraqmatika dili ünsiyyət prosesində tədqiq etdiyinə görə insan amili dilə münasibətdə ön plana keçir. Bunun nəticəsində fərdin dil təfəkkürü kreativ hadisə olaraq araşdırılır ki, bu da müasir elmi araşdırmaların antroposentrik təbiətindən irəli gəlir.

Əgər ənənəvi dilçilikdə paralingvistik vasitələrə (jest, mimika, pantomimika) o qədər də fikir verilmirsə, linqvopraqmatikada onların ünsiyyətdəki önəmi xüsusi qiymət-

ləndirilir. Məsələn, deyksislərin (əvəzliliklərin) işlədilməsi bu hadisədən kənar da mövcud deyil.

LİNQVOPOETİKA

Ədəbiyyat ilə onun tikinti materialı olan dil arasındakı əlaqələrinin öyrənilməsi filologiyanın ayrıca bir elm olaraq meydana çıxdığı qədim dövrlərdən başlamışdır. Bunun klassik örnəyi, görünür, Aristotelin (e.ə IV əsr) məşhur "Poetika" əsəridir ki, dövrümüzə qədər heç də qələmə alındığı həcmdə çatmayan həmin əsərdə Homerin, eləcə də qədim yunan dramaturqlarının əsərləri araşdırılmışdır. Məsələn burasındadır ki, sözügedən dahiyənə ədəbi-bədii yaradıcılıq hadisələrinə münasibətdə Aristotel həm bilavasitə müasir mənada ədəbiyyatşünaslıq (mövzu, sujet, kompozisiya, surət, ideya və s.), həm də dil-üslub problemlərinə diqqət yetirmişdir. Müşahidələr göstərir ki, Qərb mədəniyyəti ənənəsində davam etdirilən həmin poetik təhlil təcrübəsi Şərq üçün səciyyəvi olmamış, burada ədəbi-bədii əsərin məziyyətlərinin ortaya çıxarılması daha çox

lingvistik planda, yəni bədii mətnlərinin təsvir və ifadə vasitələrinin aşkarlanaraq təhlil edilməsi istiqamətində aparılmışdır.

Linqvopoetika və ya lingvistik poetikanın obyektı, hər şeydən əvvəl ya böyük söz sənətkarları, ya da bütövlüklə xalq tərəfindən yaradılmış ədəbi-bədii mətnidir. Lakin linqvopoetika, ümumiyyətlə, mətni öyrənən başqa bir elmdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Hər ikisi filologiyaya aid olan bu sahələr arasındakı həmin fərq ilk növbədə ondan ibarətdir ki, tekstologiya hər cür, o cümlədən də ədəbi-bədii mətnə yalnız onun orijinalı mümkün qədər dəqiq əks etdirməsi baxımından yanaşır. Linqvopoetika isə tekstoloqun ekspertizasından keçmiş həmin ideya-estetik ifadə enerjisini aşkara çıxararaq modelləşdirir.

Müasir linqvopoetika bədii mətni tədqiq edib dəyərləndirərkən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- Əsərin fonopoetikasını (alliterasiya, assonans, qafiyə, rədif, təkrarlar sistemi və s.);
- Leksik poetika (epitet, təşbeh, istiarə və digər məcazlar, frazemlər və s.);

➤ Sintaktik poetika və ya poetik sintaktik (sintaktik paralelizm, cümlə quruluşu stilizasiyaları, müxtəlif mətn texnologiyaları və s.).

Linqvopoetikanın mühüm məqsədlərindən biri ədəbi-bədii mətnin linqvistik obrazlar sistemini öyrənərkən həmin mətni mənsub olduğu dilin ifadə imkanları kontekstində dəyərləndirməkdirsə, ikincisi yazıçının fərdi üslub istedadının miqyasını təyin etməkdir. Məsələn, Azərbaycan filologiyasında bu cür ifadələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür: Füzuli Azərbaycan dilinin gücündə yazır, Vaqifin şirin dili, S.Vurğun Azərbaycan dilinin qüdrətini nümayiş etdirir...

Bu və ya digər dilin bədii ifadə imkanları barəsində daha mötəbər qənaətlər hasil etmək üçün linqvopoetika, bir qayda olaraq, klassik folklor, xüsusilə epos mətnlərinə müraciət edir. Təsadüfi deyil ki, dünyanın ən böyük eposları geniş linqvopoetik araşdırmaların mövzusu olmuş (məsələn, Azərbaycan eposlarından “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”), linqvopoetikanın fundamental anlayışları, metod və prinsipləri məhz

eposların tədqiqi təcrübəsi əsasında formalaşmışdır.

NOAM XOMSKİNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Yaradıcılığı dilçiliyin “tənəzzülü” dövründə tərəqqi kimi qiymətləndirilən Noam Xomski Amerika deskriptiv dilçiliyin tanınmış nümayəndəsi Zelling Hərrisin istedadlı tələbələrindən olmuşdur. O, ilk tədqiqatlarında müəlliminin transformasiyon dilçilik ideyalarına sadıqlıq nümayiş etdirmişdir. Məlum olduğu kimi, transformasiyon dilçilik ümumi semantikaya malik, əsasən, məlum və məchul növ konstruksiyalar arasındakı transformasiya (çevrilmə) proseslərindən bəhs edir. N.Xomski cümlənin (söyləmin) “alt struktur”unun “üst struktur”una transformasiyasını öyrənməyi dilin mahiyyətinin dərki üçün əsas hesab edirdi.

N.Xomski yaradıcılığının metodoloji mənbələrinə Karteziyan təlimi, Dekartın rasionalizmi, xüsusilə də Por-Royal qrammatikası aiddir. Çünki adı çəkilən mənbələr

məntiqə əsaslanır (universalizm!) və bu da N.Xomskiyə yaxın ideyalar idi.

N.Xomskini müasir dilçiliyin fəvqünə qaldıran (və dilçilikdə inqilab kimi dəyərləndirilən) kəşfi **törəmə (generativ) dilçiliyi** idi. Onun bu ideyaları “Sintaktik strukturlar”, “Sintaksis nəzəriyyənin aspektləri” və “Dil və təfəkkür” əsərlərində əksini tapmışdır.

N.Xomski universal bir nəzəriyyə tərəfdarı olub. “Sintaktik strukturlar” (1957) müəllifi yazır ki, sintaksis cümlənin qurulması prinsipləri və üsulları haqqında təlimdir. Konkret dilin sintaktik tədqiqatının məqsədi həmin dildə cümlələri törədən özünəməxsus bir mexanizm kimi nəzərdən keçirilə bilən qrammatikanın yaradılmasıdır. Daha geniş planda dilçilər uğurla istifadə edilən qrammatikaların dərin fundamental xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi ilə üzləşir. Bu tədqiqatın son nəticəsi konkret qrammatikaların təsviri mexanizmlərinin heç bir konkret dilə müraciət olunmadan təqdim edildiyi və abstrakt şəkildə öyrənildiyini linqvistik struktur nəzəriyyəsi olmalıdır.

N.Xomski ingilis dilinin nümunəsində onu da əsaslandırdı ki, bir dili öyrənməklə biz ümumən insan dilinin mahiyyətini öyrənə bilərik.

Ümumiyyətlə, törəmə dilçiliyi belə bir kardinal suala cavab axtarır: Necə olur ki, insan lap uşaq yaşlarından hər hansı bir dilin mürəkkəb cümlə modellərindən istifadə edə bilir?

N.Xomskinin fikrincə, hər bir insanın beynində bir dilin "dərin struktur"u mövcuddur. Burada söhbət dil səriştəsindən (competence) gedir.

SEMİOTİKA

Yunan mənşəli "semiozis" sözü əsasında yaranan "semiotika" işarələr haqqında elmdir. Bir sıra alimlər bu elmi "semiologiya" (F.de Sössür), digər qisim alimlər isə "semiotika" (məs, Ç.Pirs, Ç.Morris) adlandırırlar.

F.de Sössür deyir ki, cəmiyyət həyatı çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən bir elm təsəvvür etmək olar; həmin elm sosial psixologiyanın, bunun ardınca isə ümumi psixologiyanın tərkib hissəsi olardı; biz onu

semiologiya adlandırardıq. Dahi dilçi sonra semiologiyanın məqsəd, yaxud vəzifəsi haqqında deyir ki, bu elm işarələrin nə olduğunu, hansı qanunlarla idarə ediləcəyini bizim üçün aydınlaşdırmalıdır.

Semiotika üç böyük bölmədən ibarətdir:

1. **Semantika;**
2. **Sintaktika;**
3. **Praqmatika.**

Semantika işarənin işarələnənə (anlayışa) münasibətini öyrənir.

Sintaktika işarələrin bir-birinə münasibətini öyrənir. Yəni burada işarələrin üfüqi xətt boyunca bir-birilə əlaqələrindən bəhs edilir.

Praqmatika işarənin işarədən istifadə edənlə (insan, cəmiyyət) münasibətini öyrənir.

Sonralar buraya **siqmatika** da əlavə olundu ki, burada işarənin etimologiyası araşdırılır.

Semiotikada işarəni öyrənən bir neçə məktəb olub ki, onlardan geniş yayılanlardan biri **bilateral** məktəbidir. Bu məktəbin üzvləri işarəni maddi və ideal cəhətlərin vəhdəti kimi dəyərləndirirlər.

Semiotikada işarələrin bir neçə növündən bəhs edilir:

1. **İkonlar;**
2. **İndekslər;**
3. **Simvollar.**

İkonlar işarələyənlə işarələnən arasındakı oxşarlığı, indekslər real əlaqəni, simvollar isə razılaşmanı ifadə edən işarələrdir.

DİLÇİLİYİN METODLARI. TƏSVİRİ METOD

Hər hansı bir elmin predmeti olduğu kimi, onun tədqiqat metodları da olmalıdır. Dil haqqındakı elmin metod axtarışları nə qədər intensiv olsa da, onun yalnız üç metodu klassik metod səviyyəsinə yüksəlib ki, onlardan biri də təsviri metoddur.

Təsviri metod dil faktlarının təsviri ilə məşğul olur. Bu metod dil haqqındakı elmin tarixində ən qədim metod hesab olunur. Belə ki, qədim hind, qədim yunan, ərəb, eləcə də orta əsrlər və intibah dövrü dilçiliyinin nümayəndələri öz tədqiqatlarını təsviri metodla aparmışlar. Bundan əlavə, bu metoddan ayrı-ayrı dillərin **akademik qrammatikalarının, dərsliklərinin** yazılma-

sında geniş istifadə olunur. Eləcə də struktur dilçilik məktəbləri (xüsusilə Amerika deskriptivistləri) öz tədqiqatlarını təsviri metodla aparmışlar.

Təsviri metodun sinxron (daxili) dilçiliyə əsaslanan üsulları içərisində ən çox diqqəti çəkənlər bunlardır:

1. **Təsnifat və sistemləşdirmə;**
2. **Sintaqmatika;**
3. **Paradiqmatika;**
4. **Müqayisə (tutuşdurma).**

Təsnifat və sistemləşdirmə üsulu dilin daxili quruluşunu (fonetik, qrammatik, leksik) öyrənməkdə istifadə edilən əsas üsullardan biridir. Belə ki, dilin daxili quruluşunu təşkil edən linqvistik vahidlər əvvəl hər hansı prinsipə görə təsnif edilir, sonra isə sistemləşdirilir.

Sintaqmatika üsulu dil vahidini tutduğu mövqe ilə bağlı olaraq şərh edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *-dır⁴* şəkilçi morfemin nə şəkilçisi olmasını müəyyənləşdirmək üçün onun hansı mövqedə işlənməsini bilməliyik.

Paradiqmatika üsulu isə sintaqmatik üsuldakı kimi dili üfüqi xətlə deyil, şaquli

xətlə səciyyələndirir. Və bu üsul dilin bütün səviyyələrinə tətbiq olunur.

Təsviri metodun geniş yayılmış üsullarından biri olan müqayisə üsulunu müqayisəli metodla qarışdırmaq olmaz. Müqayisə həm bir dil daxilində, həm də müxtəlif sistemli dillər arasında aparıla bilər.

Təsviri metodun üsullarından biri də riyazi üsuldür. Dilin tədqiqində riyazi üsullar dedikdə riyazi modellərin dilçiliyə tətbiqi nəzərdə tutulur.

Təsviri metodun diaxron (xarici) dilçiliyə əsaslanan üsulları içərisində aşağıdakılardan geniş istifadə olunur:

- 1. Sosioloji;**
- 2. Coğrafi;**
- 3. Məntiqi;**
- 4. Psixoloji;**
- 5. Fizioloji və akustik.**

Dilin xarici əlamətlərinin öyrənilməsində sosioloji üsulun mühüm yeri vardır. Dil sosial hadisə olaraq cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyətin həyatında baş verən müxtəlif hadisələr də dildə əksini tapır.

Coğrafi üsul dil hadisələrinin məkanca yerləşməsinin öyrənilməsində, eləcə də top-

lanmış dialekt materiallarının xəritəyə köçürülməsində mühüm rol oynayır. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında təsviri metodun coğrafi üsulundan müstəqil metod kimi də bəhs edilir ki, bu mülahizənin heç bir əsası yoxdur.

Məntiqi üsul dil kateqoriyaları ilə təfəkkür kateqoriyalarını bir-birindən ayırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Dilin strukturunun (quruluşunun) məntiq qanunları ilə şərhini "Por-Royal qrammatikası"nda, L.Yelmslevin araşdırmalarında, eləcə də N.Xomskinin törədici qrammatika ilə bağlı əsərlərində görürük.

Dilin təsvirində psixoloji üsulun rolu ondan ibarətdir ki, insanın psixikası onun dil sisteminə əsaslanan fərdi nitqinə (üslubuna) təsir edir.

Dilin təsvirinin fizioloji və akustik üsulları dilin səs quruluşunun cihazlarla öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Təsviri metod üçün səciyyəvi olan təsvir materialları dillərin genealoji və tipoloji bölgüsünü də uğurla aparmağa kömək edir.

MÜQAYISƏLİ-TARİXİ METOD

F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimmlə başlayan müqayisəli-tarixi metod XIX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Dillərin qohumluğunu, eləcə də həmin qohumluğun yaxınlıq dərəcəsini müəyyən edən bu metod XVII-XVIII əsrlərdə toplanmış zəngin dil faktlarının təhlilinə əsaslanır.

Müqayisəli-tarixi metodun bir sıra tədqiqat üsulları vardır ki, onlarsız dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan öyrənilməsi mümkün deyil. Həmin tədqiqat üsulları, əsasən, aşağıdakılardır:

- **Müqayisə materiallarının seçilməsi;**
- **Müqayisə materiallarının eyniləşdirilməsi;**
- **Fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi;**
- **Arxetiplərin (pradilin) bərpası.**

Göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi metodun ən son məqsədi ulu dili, yaxud prafomalari bərpa etməkdir. Və bu rekonstruksiya (bərpa) məhz qohum dillərin tarixini yaratmaq məqsədi daşıyır.

“Müqayisə dilin tarixini yaratmaq üçün dilçinin əlində olan yeganə alətdir” deyən müqayisəli-tarixi dilçiliyin tanınmış nümayəndəsi A.Meye onu da əlavə edirdi ki, dilin tarixini yaratmağa yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur.

Dilçilik tarixi mütəxəssisləri A.Meyenin bu mülahizəsini o mənada haqlı hesab etmirlər ki, müqayisəli-tarixi metod ən təcrid olunmuş dilləri də bu və ya digər dərəcədə müqayisəyə qoşmaqla tarixə qovuşdurmaq imkanlarına malikdir.

Ümumi dilçilik kimi müqayisəli-tarixi dilçilik (müqayisəli-tarixi metod) da ilk növbədə hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi araşdırılmasının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Müqayisəli-tarixi metod ona görə hind-Avropa dillərinin materialları əsasında yaranmışdır ki, onların qədim yazılı abidələri çoxluq təşkil edirdi. Lakin sonralar bu metod digər dil ailələrinə də tətbiq edildi.

MÜQAYISƏLİ-TİPOLOJİ METOD

Müqayisəli-tipoloji metod mənşə əlaqəsindən asılı olmayaraq dilləri müqayisəli araşdırmaqla dil tiplərinin səciyyəvi cəhətlərini öyrənir. Bu metodun klassik məqsədi dillərin tipoloji təsnifi ilə məşğul olmaq idisə, müasir dövrdə bu məqsəddən əlavə, dil universalilərini də müəyyənləşdirməyə maraqlı artmışdır. Bundan başqa, əgər klassik tipologiya **“dillər necə fərqlənir”** sualına cavab axtarırdısa, müasir dövrdə tipologiya daha çox **“dillər nə üçün fərqlənir”** sualına cavab verməyə çalışır.

Dillərin ilk tipoloji bölgüsünü F.Şlegel **“Hindlilərin dili və müdrikliyi”** (1808) əsərində vermişdir. O, dilləri iki tipə bölür :

- **Şəkilçili dillər;**
- **Fleksiyalı dillər.**

F.Şlegeldən sonra qardaşı A.Şlegel **“Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər”** (1818) əsərində dilləri üç tipə bölür :

- **Qrammatik strukturu olmayan dillər;**
- **Şəkilçili dillər;**
- **Flektiv dillər.**

Dünya dillərinin mükəmməl tipoloji bölgüsünün banisi V.fon Humboldt sayılır ki, onun tipoloji təsnif ideyaları “Qrammatik formaların mənşəyi və onların ideyaların inkişafına təsiri” (1822), “Bəşər dillərinin quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” (1836) əsərlərində əks olunub. V.fon Humboldt dilləri dörd tipə bölür:

- **Təcrid olunmuş dillər;**
- **Aqlütinativ dillər;**
- **Flektiv dillər;**
- **İnkorporlaşan dillər.**

Dilçilik tarixi mütəxəssisləri tipoloji dilçiliyin (müqayisəli-tipoloji metodun) ümumi inkişafı fonunda iki cür tipologiyayı fərqləndirirlər:

- **Ənənəvi morfoloji tipologiyanın davamı olaraq formalaşan mövcud formalstruktur tipologiya;**
- **Sintaktik tipologiyanın əsasında formalaşan kontensiv tipologiya.**

Ənənəvi linqvistik tipologiya dilin morfoloji quruluşunu əsas alırdısa, müasir dövrdə linqvistik tipoloji axtarışlar dilin bütün səviyyələrinin tipologiyasını yaratmağa

can atır. Eləcə də dil səviyyələri üzrə müxtəlif dünya dilləri arasında tipoloji uyğunluqlar (dil universaliaları) axtarmağa maraq göstərir.

DİLİN MAHİYYƏTİ. DİL VƏ TƏFƏKKÜR PROBLEMI

Ümumi dilçiliyin ən kardinal məsələsi, şübhəsiz ki, **“dil nədir”** sualına cavab verməkdir ki, bu cavablar da dilin mahiyyəti barəsində bu və ya digər dərəcədə məlumat verir. Bu cavabların rəngarəngliyini müxtəlif səbəblərlə bağlasalar da, fikrimizcə, F.de Sössür tamamilə haqlıdır ki, bizim elmimizdə obyektin özü onun haqqındakı fikri formalaşdırma bilmir, əksinə, ona olan münasibət həmin fikri formalaşdırır.

Dilin mahiyyətinin dərkini üçün dil və təfəkkür problemlərinin həlli olduqca vacibdir. Dil və təfəkkür bir-birilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. V.fon Humboldt yazır ki, dil fikrə yoldaşlıq etməlidir. Fikir dildən geri qalmayaraq onun bir elementindən digərini izləməli və dildə onu əlaqələndirən hər şey üçün işarə tapmalıdır. Əks halda, əgər dil

ona yoldaşlıq etmək əvəzinə fikri tərək edir-sə, onlar arasında çatlar baş verir.

Dil və fikrin (təfəkkürün) bir-birilə əlaqə-sini bir vərəqin iki üzünə bənzədən F.de Sössür isə deyir ki, fikir onun üz, səs-astar tərəfidir: üz tərəfi kəsmədən astarı kəsmək mümkün deyil. Dildə nə fikri səsdən, nə də səsi fikirdən ayırmaq olar: bunu ancaq mü-cərrədləşdirmə yolu ilə etmək mümkündür ki, bu da ya məcburən xalis psixologiyaya, ya da xalis fonologiyaya gətirib çıxaracaqdır.

Beləliklə, daha dilçi belə bir nəticəyə gə-lir ki, dilçi hər iki cinsdən olan elementlərin birləşdiyi həmhüdüdü sahədə çalışır.

Dil və təfəkkür probleminin həllində, eləcə də onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrə-nilməsində Noam Xomskinin "Dil və təfək-kür" əsərinin böyük rolu vardır. Əsərdə N.Xomski belə bir fikir irəli sürür ki, dil tə-limi, ənənəvi olaraq güman edildiyi kimi, insanın mental proseslərinin tədqiqi üçün nə-zərəçarpan müsbət perspektivlər açar bilər.

Eyni zamanda o da deyilir ki, dildəki "alt" və "üst struktur"lara aid transformasi-yon əməliyyatları faktiki mental əməliyyat-lardır və onlar cümlə formalaşarkən və ya-

xud başa düşülərkən təfəkkür tərəfindən həyata keçirilir.

Əslində, dillə təfəkkürün əlaqəsi barədə danışarkən dilçilər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, həmin “əlaqə” sözü o mənada işlədilir ki, burada nə dilsiz təfəkkürdən, nə də təfəkkürsüz dildən söhbət gedə bilər. Problemin mahiyyətini daha aydın izah etmək naminə bəzən dillə təfəkkürə “ayrı-ayrılıqda” yanaşmaq lazım gəlir ki, bunda da məqsəd məhz onların qarşılıqlı əlaqələrinin üzvi vəhdətini daha böyük inamla təsdiq etməkdən ibarətdir.

Və ən mühüm nəticə bundan ibarətdir ki, dil təfəkkürü formalaşdırıb ifadə edir.

Dil və təfəkkür probleminin üç əsas məsələsi var: *söz və anlayış; cümlə və hökm; qrammatik və məntiqi kateqoriyalar*. Burada söz, cümlə, qrammatik kateqoriyalar dil; anlayış, hökm, məntiqi kateqoriyalar isə təfəkkür kateqoriyalarıdır.

Anlayış obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrin insan təfəkküründə sözlə ifadəsinə deyilir. Sözlə anlayış arasında qarşılıqlı əlaqələr olsa da, onlar arasında əsaslı fərqlər də vardır:

➤ Anlayış ümumbəşəri, söz isə milli səciyyəlidir;

➤ Bütün anlayışlar söz ilə ifadə olunursa, bütün sözlər anlayış ifadə etmir;

➤ Anlayış dəyişməz olduğu halda, onu ifadə edən söz dəyişə bilər və s.

Hökmdə gerçəklik barəsində təsdiq, yaxud inkar məlumat cümlələrlə ifadə olunur. Cümlə və hökm arasında əlaqələr olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır:

➤ Hökmlər ümumi, cümlələr isə milli səciyyə daşıyır;

➤ Hökm öz ifadəsini cümlədə tapır, amma bütün cümlələr hökm bildirmir;

➤ Hökmün üç üzvü (subyekt, predikat, bağlama), cümlənin isə beş üzvü (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflilik) var;

➤ Hökmün üzvləri ilə cümlənin üzvləri uyğun gəlməyə bilər. Məsələn, *“Jurnal Məryəm tərəfindən yazıldı”* cümləsində məntiqi subyekt mübtəda deyil, tamamlıqdır və s.

Qrammatik və məntiqi kateqoriyalar da biri digərini şərtləndirir və dil və məntiqi təfəkkürün əlaqəsi əsasında təzahür edir. Əlbəttə, bu kateqoriyalar arasında fərqli cə-

hətlər də vardır ki, bu onların qarşılıqlı əlaqəsinə mane olmur:

➤ Məntiqi kateqoriyalar ümumbəşəri, qrammatik kateqoriyalar isə milli səciyyəlidir;

➤ Məntiqi və qrammatik kateqoriyaların elementləri bəzən bir-birinə uyğun gəlməyə bilər. Məsələn, “*Sabah Lətifə universitetə gəlir*” cümləsində hərəkət məntiqi baxımdan gələcək zamana, qrammatik baxımdan isə indiki zamana aiddir və s.

DİLİN FUNKSİYALARI

Dilin mahiyyətini izah edən məsələlərdən biri də dilin funksiyalarıdır. Dilçilik ədəbiyyatında dilin müxtəlif funksiyalarından bəhs olunsa da, onlardan ikisi—**ekspressiv** və **kommunikativ** funksiyalar dilin mahiyyətinin dərki üçün daha vacibdir. Bu funksiyalar biri digərinin davamı olub birbiriləri ilə sıx bağlıdır.

Dilin ekspressiv funksiyası dedikdə dilin fikri formalaşdırıb ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, insan dil vasitəsilə düşünür, fikirlərini dil vasitəsilə ifadə edir. Eləcə də dil fikri ifadə edə-edə formalaşdırır bilir.

Dilin kommunikativ funksiyası isə cəmiyyət üzvü olan insanlar arasında fikir mübadiləsini, yaxud ünsiyyəti reallaşdıran funksiyadır. Təsadüfi deyil ki, H.Şuxardt yazırdı ki, dilin mahiyyəti ünsiyyətlə müəyyən olunur. “Ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olan dil elə kommunikasiya (ünsiyyət) ehtiyacından təşəkkül tapmışdır.

Dilin bu iki əsas funksiyası ilə yanaşı, **poetik** funksiyası da fərqləndirilir ki, həmin funksiya həm ekspressiv, həm də ünsiyyət funksiyasından seçilir. Dilin poetik funksiyasının öyrənilməsində Praqa funksionalistlərinin xidmətləri müstəsnaadır. Belə ki, onlar “Tezislər”ində dilin bu funksiyasına xüsusi yer vermişlər. Funksionalistlərin fikrincə, öz sosial rolu etibarilə nitq fəaliyyəti dilxarici gerçəkliklə əlaqədən asılı olaraq fərqlənir. Nitq fəaliyyəti o zaman poetik funksiya yerinə yetirir ki, o, işarənin özünə yönəlmiş olsun.

Poetik funksiyanın öyrənilməsi dilçilərlə yanaşı ədəbiyyatşünasların da maraq dairəsindədir. Lakin ədəbiyyat tarixçisi bədii mətnin ideya tərəfini araşdırırsa, dilçilik onun ifadə texnologiyalarını öyrənir.

DİL İŞARƏLƏR SİSTEMİ KİMİ

Dilin mahiyyəti barədə düşünərkən diqqəti cəlb edən birinci məsələ dil və təfəkkür problemi, ikincisi dilin funksiyaları, üçüncüsü isə onun işarəvi təbiətidir. F.de Sössür sübut etdi ki, dil, anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir, həmçinin onu yazı ilə, lalkarlar üçün əlifba, simvolik ayinlər, ədəb-ərkan formaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə etmək olar. Lakin dil bu sistemlərin hamısından daha vacibdir. F.de Sössürə görə, dil işarəsi özündə akustik obraz və mənanı birləşdirir ki, onun hər iki tərəfi psixi mahiyyətlidir. Dahi dilçi akustik obrazı **işarələyən**, mənanı (anlayış,yaxud məfhumu) isə **işarələnən** adlandırmağı təklif etdi. Və dedi ki, işarənin hər iki tərəfi vəhdət təşkil edir, bunlardan birinin mövcudluğu o birinin mövcudluğunu şərtləndirir.

F.de Sössür "Kurs" da dil işarəsinin vacib olan iki xüsusiyyətindən danışır ki, bunlardan birincisi **işarənin sərbəstliyi**, ikincisi isə **işarələyənin xəttiliyi** prinsipidir.

"İşarələyəni işarələnənlə birləşdirən əlaqə sərbəstdir" deyən F.de Sössür *sərbəst*

sözünü belə formulə edir ki, işarələyən danışanlar tərəfindən ixtiyari olaraq seçilir (insan artıq müəyyən dil kollektivinin qəbul etdiyi işarədə kiçik bir dəyişiklik etməyə belə qadir deyil), yəni işarələnən motivlənməmişdir, heç bir təbii əlaqəsi olmayan bu və ya digər işarələnənə münasibətdə sərbəstdir.

Bununla belə, işarələyən ifadə etdiyi anlayışa münasibətdə sərbəst olsa da, ondan istifadə edən dil kollektivinə münasibətdə sərbəst deyil, asılıdır.

Sual oluna bilər ki, dil işarəsinin əsas xüsusiyyəti onun sərbəstliyidirsə, bəs onda dildə nə üçün spontan dəyişikliklər baş vermir?

“Kurs” da bununla bağlı dörd səbəb göstərilir:

1. **İşarənin sərbəstliyi;**
2. **İşarələrin çoxluğu;**
3. **Sistemin olduqca mürəkkəb səciyyəsi;**
4. **Hər hansı dil innovasiyasına kollektiv üzvlərinin müqaviməti.**

İşarənin dəyişməzliyini izah edərkən da hi dilçi göstərir ki, sanki dilə deyirlər:

“Seç!” Lakin dərhal da əlavə edirlər: “...Yalnız bu işarəni seç, başqasını yox!” Artıq dilin etdiyi seçimi, əgər istəsə belə, bu və ya digər insan nəinki heç cür dəyişə bilməz, hətta dil kollektivinin də heç bir söz üzərində hökmranlığı yoxdur; cəmiyyət dili necə varsa, o cür qəbul edir.

F.de Sössür “Kurs”da dil işarəsinin sərbəstliyini izah edərkən müqayisə apararaq deyir ki, hətta bizim geyimimizi müəyyən edən dəb də tam sərbəst deyil: insan bədəninin xüsusiyyəti ilə diqtə olunan şərtlər daxilində müəyyən ölçüdə kənara çıxmaq mümkün deyil. Dil isə əksinədir, öz vasitələrinin seçimində heç nə ilə məhdudlaşmır; təsəvvür oluna bilməz ki, hansısa bir anlayışın səslərin hansısa münasib ardıcılığı ilə assosiasiyasına bir əngəl ola bilsin.

Dil işarəsinin vacib olan ikinci xüsusiyyəti işarələyənin xəttiliyi prinsipidir. F.de Sössür deyir ki, işarələyənin eşitmə xüsusiyyəti olduğu üçün yalnız zamanca inkişaf edir və zamandan alınmış əlamətlərlə səciyələnilir: **a) onun uzunluğu var; b) həmin uzunluq bir ölçüdür, yəni xəttidir.** Dahi dilçi onu da deyir ki, işarələyənlər eyni za-

manda təzahür edə bilməz, onlar bir-birinin ardınca gəlir və deməli, xətti zəncir yaradır.

Dil işarəsinin digər işarələrdən əsas fərqi bundadır ki, “dil yalnız özünəməxsus qaydalara tabe olan sistemdir” (F.de Sössür) və dil özü-özünü tənzimləyən sistemdir.

DAXİLİ, YAXUD SİNXRON DİLÇİLİK

F.de Sössür ona görə daxili, yaxud sinxron dilçiliyi “**həqiqi dilçilik**” adlandırır ki, bu dilçilik dilin mahiyyətini öyrənir. “Kurs” müəllifi deyir ki, daxili dilçiliyə münasibətdə məsələ tamamilə başqa cürdür: burada hər hansı sərbəst sərəncam mümkün deyildir. Dil yalnız özünəməxsus qaydalara tabe olan sistemdir. Nəyin xarici, nəyin isə daxili olduğunu izah etmək üçün kifayət qədər asan anlaşılan şahmat oyunu ilə müqayisə aparmaq olar. Həmin oyunun Avropaya Hindistandan keçməsi dilxarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına dəxli olan nə varsa, daxilidir. Əgər mən ağacdən olan fiqurları fil sümüyü ilə olan fiqurlarla əvəz etsəm, həmin dəyişiklik oyunun sisteminə heç bir təsir göstərməyə-

cəkdir. Lakin əgər fiqurların sayını azaltsam, yaxud artırsam, bu cür dəyişiklik oyunun “qrammatikasını” dərindən sarsıdacaqdır.

F.de Sössür onu da deyirdi ki, dilin öyrənilməsinə başlayan zaman adamı heyrətə salan birinci cəhət odur ki, danışan üçün faktların zaman üzrə kəsilməzliyi mövcud deyil: danışana ancaq həmin faktların bilavasitə müəyyən vəziyyəti verilmişdir. Ona görə bu vəziyyəti anlamağa çalışan dilçi də onun necə əmələ gəldiyinə göz yummalı, diaxroniyaya məhəl qoymamalıdır. O yalnız keçmişi yada salmamaqla danışanların şüuruna nüfuz edə bilər. Tarixə müdaxilə onu yalnız çaşdırma bilər. Alpın mənzərəsini təsvir edərkən ona Yur dağlarının bir neçə zirvəsindən baxmaq mənasız olardı.

Daxili, yaxud sinxron dilçilik dili semiotik sistem kimi öyrənir. Yəni dil qanunauyğun münasibətləri özündə birləşdirən sistemdir. Və bu sistem müəyyən strukturların cəmidir.

Bununla belə, dildə sistemin rolunu həm geniş, həm də dar mənada izah etmək lazım gəlir. Belə ki, **dil geniş mənada sis-**

temdirsə, onun layları — fonem, leksem, morfem və s. də dar mənada sistem təşkil edir.

Dilin semioloji xarakterini kəşf etməklə F.de Sössür sübut etdi ki, dil ən azı ikiölçülü bir sistemdir: sintaqmatik (üfüqi) və paradiqmatik (şaquli). Lakin üçüncü bir ölçü də vardır: semantika. Və bu da dilin semioloji təbiətindən irəli gəlir: işarə həm də məna ifadə etməlidir.

FONOLOGİYA

Fonetikadan fərqli olaraq fonologiya hər cür danışığ səsini deyil, “mənalı” səsləri öyrənir. “Fonologiyanın əsasları” müəllifi Nikolay Sergeyeviç Trubetskoya görə, nitq səsləri haqqında elm fonetika, dil səsləri, yəni fonemlər haqqında elm isə fonologiya adlanır...Fonetika dil səslərinin sırf fenomenoloji tədqiqi ilə, fonologiya isə, bunun əs kinə, həmin səslərin dildəki funksiyasını öyrənməklə məşğul olur. Görkəmli fonetist eyni zamanda göstərir ki, hər iki elm bir-birinin nəticələrindən istifadə etməlidir.

Sosioloji fonetika və ya fonologiyanın vahidi fonemdir. F.de Sössürün fikrincə, fo-

nem akustik təəssüratların və artikulyasion hərəkətlərin yekunu, biri digərini şərtləndirən eşidilən və tələffüz edilən vahidlərin məcmusudur.

N.S.Trubetskoy isə fonemə belə bir tərif verir ki, hər bir fonem müəyyən bir oppozisiyanın üzvü olduğu üçün konkret bir səs kəsiyilə deyil, yalnız fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərlə üst-üstə düşür...Fonem hər hansı bir səsin fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərinin məcmusudur.

Əlbəttə, N.S.Trubetskoyla razılaşımaq lazım gəlir ki, fonologiyada əsas rolu fonemlər deyil, fərqləndirici qarşılaşmalar oynayır.

N.S.Trubetskoy qeyd edir ki, fonem, əgər onun psixoloji təbiətindən, yaxud fonetik variantlara münasibətindən çıxış edilərsə, heç vaxt kifayət qədər təyin edilə bilməz, fonemi ancaq onun dildəki funksiyasından çıxış edərək təyin etmək olar.

O, fonemin ayırıcı, kulminativ və distinktiv (məna fərqləndirmə) funksiyalarından bəhs edirdi.

Təbiidir ki, psixoloji xarakter daşıyan fonemi təyin edərkən onun bilavasitə maddi

ifadəsi olan danışığ səsi ilə əlaqəsindən də çıxış etmək lazım gəlir. Və bu zaman, əsasən, iki səciyyəvi münasibət özünü göstərir:

- Müxtəlif fonemlər, bir qayda olaraq, müxtəlif danışığ səsləri ilə ifadə olunur;
- Eyni bir fonem müxtəlif səslərlə ifadə olunarsa, bu səslərə həmin fonemin variantları (allofonları) deyilir.

Bununla belə, müxtəlif sistemli dillərin fonetik təbiətindən irəli gələrək nitq prosesində fonemlərin təzahürü daha bir sıra fonetik çalarlar, yaxud nüanslarla da müşayiət oluna bilər.

QRAMMATİKA

Qrammatika anlayışı dil haqqındakı elmin tarixində həmişə eyni anlamda işlənməmişdir. Belə ki, dahi dilçi F.de Sössür deyəndə ki, “dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkündürsə, “qrammatika” ilə qoyulmuşdur...Qrammatikanın yeganə məqsədi düzgün formalarla yanlış formaları fərqləndirmək üçün qaydalar tərtib etmək idi”, o, klassik qrammatikadan bəhs edirdi.

Dilçilik tarixindən məlumdur ki, qrammatika bəzən dilə deyil, məntiqə əsaslanmışdır ki, bunun da ən nümunəvi örnəyi “Por-Royal qrammatikası” idi.

Dilçilik tarixindən o da məlumdur ki, qrammatika yalnız morfolojiya və sintaksisi əhatə etməklə kifayətlənməmişdir. A.Şlayxer “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu”nda göstərir ki, qrammatika səslər və ya fonologiya haqqında təlimdən, formalar və ya morfolojiya haqqında təlimdən, funksiyalar haqqında təlimdən və ya mənalar və münasibətlər haqqında təlimdən və sintaksisdən ibarətdir.

“Qrammatika dili ifadə vasitələri sistemi kimi öyrənir” deyən F.de Sössür qrammatika adı altında morfolojiya və sintaksisi birləşdirməyi nəzərdə tutur. Dahi dilçi göstərir ki, morfolojiya müxtəlif söz kateqoriyaları (feillər, isimlər, sifətlər, əvəzlilər və s.) və sözdəyişdirmənin cürbəcür formaları (təsrif, hallanma) ilə məşğul olur. Morfolojiyanı sintaksisdən ayırarkən ona əsaslanırlar ki, sonuncunun obyektini dil vahidlərinə aid funksiyalar olduğu halda, morfolojiya

yalnız onların formalarını nəzərdən keçirir: məsələn, morfolojiya bununla kifayətlənir ki, *phülak* “qoruqçu” yunan sözünün yiyəlik halı *phülakos* olacaq, sintaksis isə hər iki formanın işlənməsi barəsində məlumat verir.

Lakin bu fərqləndirmə aldadıdır: plulax isminin müxtəlif formaları yalnız həmin formalara məxsus funksiyaların müqayisəsinə görə vahid hal paradigmasında birləşir. Dahi dilçi belə bir qənaətə gəlir ki, dilçilik baxımından morfolojiyanın özünün gerçək və müstəqil öyrənmə obyektidir; o, sintaksisdən ayrı fənn ola bilməz.

F.de Sössür leksikologiyayı da qrammatikadan kənarlaşdırmağı düzgün hesab etmir. Dahi dilçi “Kurs” da deyir ki, leksikologiyayı qrammatikadan kənarlaşdırmaq məntiqə uyğundurmu? İlk baxışdan belə görünə bilər ki, sözlər lüğətdə verildiyi şəkildə qrammatik baxımdan guya öyrənilə bilməz: çünki qrammatikanın obyektinə adətən ayrı-ayrı vahidlər arasındakı münasibətlərdir. Lakin dərhal görünür ki, həmin münasibətlərin çoxu eyni müvəffəqiyyətlə həm qrammatik vasitələrlə, həm də sözlərlə ifadə oluna bilər.

Beləliklə, biz görürük ki, funksiya baxımından leksik faktlar sintaktik faktlarla uyğun gələ bilər. Başqa tərəfdən, sadə, üzvlənməyən hər cür söz cümlə üzvündən, yəni sintaktik faktdan əhəmiyyətli şəkildə heç nə ilə fərqlənmir: onu təşkil edən aşağı səviyyə vahidlərinin kombinasiyası və sırası — söz birləşmələrinin də daxil olduğu eyni əsas prinsiplərə tabedir.

Dilin qrammatik quruluşunu funksional baxımdan təsvir etmək cəhdləri struktur dilçiliyin bütün məktəblərində özünü göstərmişdir. Məsələn, Praqa funksional dilçiliyinin nümayəndəsi V.Mateziusun cümlənin aktual üzvlənməsi ideyasına görə, cümlə (söyləm) **tema** və **remadan** təşkil olunur. Tema kommunikat üçün “məlum olan”ı, rema isə “yeni”ni bildirir. Deskriptiv dilçilikdə bu cür təsvir bir neçə mərhələdən (müstəqim tərtibçilər, transformasiyon qrammatika və s.) keçərək generativ və yaxud törədici qrammatika ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatsa da, Noam Xomskinin bir sıra cəhdləri göstərir ki, qarşısına qoyduğu problemləri heç də tamamilə həll edərək klassik qrammatikanın nüfuzunu tamamilə

ikinci plana keçirə bilməmişdir. Lakin törədici qrammatikanın aşkar üstünlüyü ondadır ki, burada bilavasitə nitq fəaliyyətinin, yaxud danışığ aktının öyrənilməsi və beləliklə, dil yaradıcılığının (kreativliyinin) antroposentrik (fərdi) baxımdan obyektiv analizi ön plana keçirilir. Təhlil texnikası, bir qayda olaraq, sözləmin (S) isim və feil frazalarına (NP-VP) bölünərək nitq prosesinin daxili tələbinə uyğun şaxələndirilməsindən ibarətdir. Törədici qrammatikada sözləm ənənəvi sintaksisdən fərqli olaraq cümlə üzvlərinə deyil, nitq hissələrinə ayrılmaqla onu ən kiçik mənalı elementlərinin müvafiq sırası ilə əhatə edir. Noam Xomskinin mühüm xidmətlərindən biri qrammatikaya (sintaksisə) məna anlayışını bütün mübahisəli tərəfləri ilə birlikdə gətirməsidirsə, ikincisi “alt” və “üst struktur”lar üzərində israrıdır. Belə ki, hər bir sözləm özünün cümlə modelini alana qədər, yəni təfəkkürdən dilə “keçənə” qədər fərdin dil yaradıcılığı imkanlarından asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edə bilər.

Müqayisələr göstərir ki, son dövrlərdə yeni qrammatika nəzəriyyəsi yaratmaq sa-

həsindəki ən uğurlu təşəbbüslər belə, klassik qrammatika kanonları ilə hesablaşmalı, bir çox hallarda isə onun imkanlarından gen-böl istifadə etməli olmuşdur.

LEKSİKOLOGİYA

Leksikologiya, yaxud sözlər haqqında elm qrammatikadan fərqli olaraq mücərrədliyin deyil, konkretliyin meydan sualdığı sahədir. Dilçiliyin bu şöbəsi dilin leksikasını (lüğət tərkibini) öyrənir. Dilin leksik sisteminin digər sistemlərdən spesifik fərqi ondadır ki, ekstralingvistik amillərin (cəmiyyət, tarix və s.) təsirinə həssasdır.

Leksikologiyanın tədqiqat obyektii sözdür. Dilçilikdə sözə müxtəlif təriflər verilmiş, hətta dil vahidi kimi söz inkar edilmişdir. Məsələn, müasir dilçiliyin banisi F.de Sössürün fikrincə, söz anlayışı dilin konkret vahidi haqqında bizim təsəvvürümüzlə bir araya sığmır.

Lakin söz haqqında müxtəlif fikirlərin olmasına baxmayaraq, dildə söz mövcuddur və mövcud olma üç şərtə dayanır:

- **Akustik obraz, yaxud ifadə tərəfi;**

- **Siqnifikat, yaxud məna tərəfi;**
- **Denotat, yaxud məna mənbəyi.**

Söz nəzəriyyəsi dil nəzəriyyəsinin avtonom bir sahəsi hesab olunur. Onun elə problemləri vardır ki, dil nəzəriyyəsi ilə birbaşa bağlıdır ki, buraya ilk növbədə semasiologiya aiddir.

Semasiologiya sözün çoxmənalılığı (polisemiyası), omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyini tədqiq edir. Bu hadisələr içərisində ən səciyyəvisi, yəni həm söz, həm də ümumən dil nəzəriyyəsi üçün məhsuldar olanı çoxmənalılıqdır. Belə ki, hər bir söz müəyyən semantik yuvadan gələn məna çalarını ifadə etmək imkanına malikdir. Burada, tamamilə təbiidir ki, dilin yalnız kommunikativ deyil, poetik (metaforik) funksiyası da mühüm rol oynayır. Məsələn, biz bunu *baş*, *göz*, *ayaq* və s. kimi sözlərin həm müstəqim, həm də məcazi mənalarının çoxşaxəli əlaqələrində görürük. Əslində, çoxmənalılıq sözlərin (leksik vahidlərin) kəmiyyətə azlığı şəraitində leksik mənalar çoxluğunun mümkün qədər adekvat ifadəsinə xidmət etməklə dili (və təfəkkürü) keyfiyyətə təmin etmiş olur.

Dilçilikdə, adətən, çoxmənalılığın davamı kimi izah olunan omonimlik, əslində, ciddi linqvistik məntiqi əsaslara malik olmayıb, bir növ təsadüfi səciyyə daşıyır. Və həmin təsadüfilik ondan irəli gəlir ki, eyni bir formada müxtəlif fərqli mənaların əks etdirilməsi heç bir qanunauyğunluqla tənzimlənmişdir.

Omonimliyin əksi kimi qəbul edilən sinonimlik də öz-özlüyündə dil anamoliyasıdır. Lakin belə bir anamoliyanın gerçəkləşməsi üçün dil müəyyən funksional təminatlar verir.

Antonimliyə gəldikdə isə dilin leksik-semantik sistemində belə bir hadisənin mövcudluğu, prinsip etibarilə, ümumi təfəkkür qanunauyğunluqlarından irəli gəlir.

Semasiologiya xaricində leksikologiyaya hər bir dildə çox geniş bir sahəni əhatə edən frazeologiya aiddir. Frazeoloji vahidlər ümumi qrammatik qaydalarla birləşmiş sintaktik konstruksiyalardan ibarət olsalar da, onlar, əsasən, leksik vahidlərin ekvivalentləri kimi çıxış edir. Əlbəttə, bu cür ekvivalentlik frazeoloji birləşməni yalnız zahirən səciyyələndirə bilər, məsələnin mahiy-

yətinə gəldikdə isə həmin birləşmələr xalqın etnik təfəkkürünün çox dərin qatlarından gələn yaradıcılıq imkanlarının, mifoloji yaddaşın, intellektual üslubi representasiya (təqdimat) maneralarının təzahürüdür.

Leksikologiyada dilin terminoloji, xüsusi adlar sistemləri və s. də araşdırılır.

Nəzəri leksikoloji tədqiqatların praktik əksini tapdığı, dil haqqındakı elmin miqyasından kənara çıxan ayrıca bir fəaliyyət sahəsi də vardır ki, leksikoqrafiya adlanan həmin sahə müxtəlif xarakterli lüğətlərin hazırlanması ilə məşğul olur.

DİLLƏRİN TƏSNİFİ

Dünya dillərinin bir neçə təsnif prinsipləri vardır ki, onların içərisində **1) genealoji; 2) tipoloji; 3) funksional; 4) coğrafi** təsnifləri fərqləndirmək lazımdır.

Genealoji təsnifdə dillər mənşəyinə, yaxud qohumluq dərəcəsinə görə təsnif edilir. Dillərin qohumluğu müəyyənləşdirilərkən daha çox dilin qrammatik quruluşuna əsaslanılır. Məlum olduğu kimi, qrammatik kateqoriyalar başqa dildən alınmır. Genealoji

təsnif müqayisəli-tarixi metodun nəticəsinə əsaslandığından geniş populyarlıq qazanmışdır.

Tipoloji təsnifdə dillər struktur (quruluş) əlamətlərinə görə təsnif edilir. Belə ki, dillərin fonetik, qrammatik, leksik qatlarındakı ümumi cəhətlər dillər üçün müəyyən bir tipli müəyyənləşdirir.

Funksional təsnifdə dillər sosial, mədəni və siyasi nüfuzuna görə təsnif edilir. Bu üç prinsipi nəzər alaraq belə bir təsnifat aparmaq mümkündür:

- 1. Beynəlxalq dillər;**
- 2. Milli dillər;**
- 3. Azsaylı xalqların dilləri.**

Funksional təsnifin genealoji və tipoloji təsniflərdən əsas fərqi ondadır ki, bu təsnifin üzvləri zamanla dəyişə bilər. Məsələn, vaxtilə yunan dili beynəlxalq bir dil idisə, bu gün milli dildir. Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, genealoji və tipoloji təsnifatlarda üzvlərarası (aralıq) hallar, demək olar ki, mövcud deyilsə də, bu, funksional təsnifdə mümkündür. Yəni eyni bir dil həm beynəlxalq, həm də milli dil statusu daşıya bilər.

Coğrafi təsnifdə dillərin coğrafi (ərazi) prinsipi nəzərə alınır.

DİL TIPLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linqvistik tipologiyanın banisi V.fon Humboldt dörd dil tipini fərqləndirmişdir:

- 1. İzolyasiya olunan dillər;**
- 2. Aqlütinativ dillər;**
- 3. Flektiv dillər;**
- 4. İnkorporlaşan dillər.**

İzolyasiya, yaxud təcrid olunan dillərdə sözlər arasındakı qrammatik münasibətlər sözün formasının dəyişməsi ilə deyil, söz sırası və köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Belə dillərdə (Çin, İndoneziya və s.) sözlər öz formalarına görə bir-birindən asılı olmur, yəni cümlə daxilində izolyasiya olunur.

Aqlütinativ dillərdə (türk dilləri və s.) kök və şəkilçi morfemlər bir-birinə mexaniki şəkildə birləşir, yəni onları asanlıqla ayırmaq mümkündür. Şəkilçilərin kökdən sonraya qoşulması bu dil tipi üçün spesifik əlamət sayılır. Aqlütinativ dillərdə kökün lek-

sik mənası olur. Bu dillərdə şəkilçilər, əsasən, təkmənalı olur.

Flektiv dillərdə (hind-Avropa dilləri və s.) kök və şəkilçi morfemlər bir-birinə sıx birikir. Hətta bu dil tipi üçün səciyyəvi olan bu cəhətin flektiv tipin kamilliyini şərtləndirdiyini deyirlər. Tədqiqatçılar flektiv tipin başlıca xüsusiyyətini derivativ və qrammatik münasibətlərin ifadəsində fleksiyanın rolunda görürlər. Bu dillərdə şəkilçilər çoxmənalı olur.

İnkorporlaşan, yaxud polisintetik dillərdə (Amerika hindu dilləri və s.) söz ilə cümlənin sərhadini müəyyən etmək çətin-dir. Bu dil tipinin fərqləndirilməsi sintaktik meyara əsaslanırsa da, digər üç dil tipi kimi onun da əsasında sözün morfoloji quruluşu dayanır.

Dil tiplərindən danışarkən belə bir məsələ də maraq doğurur ki, dil tipi dəyişə bilərmi? Əlbəttə, dil tipinin dəyişməsi birdən-birə baş verən asan bir proses deyil. Lakin dil inkişaf (təkamül) prosesi keçirərsə, onun məxsus olduğu dil tipi dəyişə bilər.

UNİVERSALİLƏR DİLÇİLİYİ

Dünya dillərinin tipoloji aspektdə öyrənilməsi göstərdi ki, onlar arasında universal qanunauyğunluqlar var. Belə qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olan dilçilik istiqaməti universalilər dilçiliyi adlanır. Universalilərin **mütləq və statistik (nisbi), sinxronik və diaxronik, ekstralinqvistik və linqvistik, sadə və mürəkkəb, deduktiv və induktiv** və s. kimi növləri var.

Məlumdur ki, universalilər dilçiliyi tipoloji dilçiliklə bağlıdır. Bəs onda demək olarmı ki, universalilərin bütün növləri (məsələn, mütləq və nisbi universalilər) tipoloji dilçiliyi eyni dərəcədə maraqlandırır? Xeyr, çünki mütləq universalilər (yəni hər hansı bir dil kateqoriyası bütün dillər üçün universallıq təşkil edir) tipoloji dilçiliyi nisbi universalilər qədər maraqlandırırsa, onda dünyada dil tiplərindən deyil, dil tipindən danışmalı olacaqdıq. Yəni mütləq universalilər dil sisteminin ümumi cəhətlərinin araşdırılması üçün əhəmiyyət daşısa da, tipoloji

fərqləri əks etdirməkdə nisbi universalilərdən geri qalır.

Universalilər dilçiliyi haqqında proqram əsər C.Qrinberq, Ç.Osqud və C.Cenkinsin "Dilçilik universalilyalarına dair memorandum"udur. Orada deyilir ki, dillər eyni bir model əsasında yaranmışdır. Hələ XVII əsrdə "Por-Royal qrammatikası"nın müəllifləri bütün dillər üçün universal qaydalar barədə düşünmüşdülər.

Bütün, yaxud da əksər dillər üçün ümumi (universal) xüsusiyyətlərin (dil universalilərinin) araşdırılması dilin mənşəyi probleminin öyrənilməsinə də işıq salır.

Dilin müxtəlif səviyyələri üzrə universalilərin öyrənilməsinə maraq artmışdır ki, buraya fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik, semantik universalilər daxildir.

ETİMOLOGİYA

Etimologiya bu gün dilçilikdə işlədilən terminoloji mənasından fərqli olaraq ilkin dövrlərdə sözün qrammatik məna strukturunu, daha dəqiq desək, həmin strukturun kifayət qədər aydın görünən formalarla ifadə olunmuş mənşəyini bildirmək üçün istifadə edilmişdir.

İlk növbədə, flektiv dillərin sözlərinin analizinə əsaslanan bu üsul sözün tərkibində bütün morfemləri aşkarlığı ilə seçilən aqlütinativ dillər üçün də bu və ya digər dərəcədə tətbiq olunmuşdur. Lakin tədricən klassik etimologiyanın bu funksiyasını morfologiya öz üzərinə götürmüş, etimoloji təhlil isə dil vahidlərinin daha qədim dövrlərinə müdaxilə etməsi ilə müasir dövrdə işlənən həm leksik, həm də qrammatik formaların mənşəyini izah etməklə məşğul olmuşdur.

Etimologiyanın dilçiliyin bir sahəsi olaraq inkişafı, heç şübhəsiz, müqayisəli-tarixi metodun öz tədqiqat üsullarını genişləndirməsi ilə bağlıdır. Və ümumiyyətlə, həmin metodun fəaliyyət dairəsindən kənara çıx-

maq təşəbbüsləri etimoloji təhlil üçün həmişə ciddi problemlər, onun nəticələri üçüncü əsaslı şübhələr yaradır.

Etimologiya ilk növbədə dil vahidlərinin maddi formaları (işarələyən) üzərində əməliyyat aparır. Bununla belə, etimoloqun sərəncamında həm də mənşəyi araşdırılan formaların ifadə etdikləri mənalar (işarələnen) mövcuddur. İşarələnenlə işarələyənin qarşılıqlı əlaqələri, yəni formal çeşidləri ilə mənə çalarlarının müxtəlif təkamül mərhələsindəki münasibətləri nəzərə alınmadan etimoloji təhlilin mötəbərliyini təmin etmək mümkün deyil. Bu zaman tədqiqatçını çətin vəziyyətə salan ən mühüm maneələrdən biri eyni bir formanın müxtəlif mənalar bildirməsi, yaxud eyni bir mənanın müxtəlif formalarla ifadə olunmasından irəli gələn kəsişmələrdir.

Belə bir təsəvvür yarana bilər ki, etimoloji təhlil dil vahidinin mənası ilə forması, nəticə etibarilə, əşya (denotat) ilə onun adının mənası (signifikat) arasında mənşəcə, yaxud genetik əlaqənin olduğunu təsdiq edir. Lakin F.de Sössürün dediyi kimi, "etimologiya-birinci növbədə, bu və ya di-

gər bir sözün başqa sözlərlə münasibətini müəyyənləşdirmək vasitəsilə aydınlaşdırmaqdır. Aydınlaşdırmaq — artıq aydın olan elementlə bağlamaq deməkdir, dilçilikdə isə aydınlaşdırmaq — onu başqa sözlərlə bağlamaq deməkdir, çünki səslənmə ilə məna arasında zəruri münasibət mövcud deyil (işarənin sərbəstliyi prinsipi!)”.

Dilçilikdə elmi etimologiya ilə yanaşı, xalq etimologiyası anlayışı da mövcuddur ki, burada mənşəyi məlum olmayan həm ümumi, həm də xüsusi adlara məlum sözlər mövqeyindən təsadüfi, heç bir ciddi əsası olmayan “izahlar” verilməsinə cəhdlər edilir. Və müəyyən hallarda bu cür cəhdlərin məhsulları dilin lüğət tərkibində az və ya çox dərəcədə möhkəmlənir.

DİL VƏ YAZI

Bəşəriyyətin ən böyük kəşflərindən olan yazı “görmə vasitəsilə dərk olunan və ünsiyyətə xidmət edən işarələr sistemidir”. Dilin inkişafında yazının rolu, şübhəsiz ki, son dərəcə böyükdür.

A.Şlayxer yazır ki, birbaşa müşahidələrdən bizə aydındır ki, dillər yaşadıqca dəyişir və həmin müşahidələr üçün verdiyi faktlara görə biz yalnız yazıya borclu yuq...Əgər bu vaxta qədər yazı icad edilməsəydi, ehtimal ki, heç zaman dil araşdırıcılarının ağına da gəlməzdi ki, müxtəlif dillər, məsələn, rusca, almanca və fransızca eyni bir dildən törəmişdir; onlar, ola bilsin ki, hər hansı ən yaxın qohumluq əlaqəsində olduqları halda hər hansı dillərin ümumi mənşeyini anlamaz və ümumən güman etməzdilər ki, dil dəyişir.

F.de Sössür deyir ki, biz dillərlə daha çox ancaq yazı formasında tanışıq. Hətta öz ana dilimizə münasibətimizdə də vasitəçi rolunda adətən yazılı mənbə çıxış edir. Elə ki məsafəcə bizdən uzaq olan dildən söhbət gedir, yazılı şahidliyə meyil daha çox lazım

gəlir. Artıq mövcud olmayan dillərə münasibətdə isə yazı, ümumiyyətlə, yeganə məlumat mənbəyidir...

Beləliklə, yazı öz-özlüyündə dilin daxili sisteminə yad olsa da, ondan bütünlüklə uzaqlaşmaq olmaz: axı bu elə bir texnikadır ki, dil onun köməyi ilə fasiləsiz ifadə edilir.

F.de Sössür “Kurs”da yazının etibarlılığının bir neçə izahını da təqdim edir:

➤ Hər şeydən əvvəl, sözün qrafik obrazı dilin vəhdətini əsrlər boyu təmin etmək üçün səsdən hardasa daha sabit və dəyişməz, daha çox yararlıdır;

➤ İnsanların çoxunda görmə təəssüratı eşitmədən daha aydın, daha davamlıdır ki, birinciyə üstünlük verilməsi də bununla izah edilə bilər. Qrafik obraz nəticə etibarilə səsi özünə tabe edir;

➤ Ədəbi dil yazının əhəmiyyətini daha da artırır. Onun lüğətləri və qrammatikaları var; məktəblərdə kitablardan, yaxud kitablar vasitəsilə öyrənilər, ədəbi dil burada kodlaşdırılmış sistem kimi çıxış edir ki, ciddi uzusa tabe olan yazı qaydaları məsələsi—orfoqrafiya müvafiq kodeksi təqdim edir.

Əlbəttə, dilin inkişafında yazının əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Lakin bu o demək deyil ki, dil yazıdan asılıdır, yaxud onsuz mühafizə edilə bilməz. Hər şeydən əvvəl belə bir fakta görə ki, “dilin yazıdan asılı olmayan və dayanıqlığına görə də ondan geri qalmayan şifahi ənənəsi vardır” (F.de Sössür).

Beləliklə, dahi dilçi F.de Sössürün də dedi ki, dil və yazı iki müxtəlif işarələr sistemidir ki, onlardan ikincinin yeganə vəzifəsi birincinin təsvirinə xidmət etməkdir.

DİLİN MƏNŞƏYİ PROBLEMI

Dilin tarixi probleminin tərkib hissəsi kimi özünü göstərən ən populyar problem dilin mənşəyidir. Dil haqqındakı elmin tarixindən məlumdur ki, dilin mənşəyi haqqında nəinki dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr dolaşmaqdadır, hətta bəzi dilçilərin fikrincə, bu problem ümumiyyətlə dilçiliyin problemi deyil. F.de Sössür deyir ki, hər cür cəmiyyət dili yalnız keçmiş nəsillərdən mənimsənilmiş, necə varsa, o cür qəbul olunmalı məhsul kimi tanıyır və həmişə də belə

tanımışdır. Ona görə də dilin mənşəyi haqqında məsələ adətən düşünüldüyü qədər də vacib deyil. Həmin sualı verməyin özü də artıqdır. Dilçiliyin yeganə real obyektini artıq oturmuş dilin normal və ardıcıl fəaliyyətdir. Fransız sosioloji dilçiliyinin nümayəndəsi J.Vandriyes yazır ki, deyiləndə ki, dilin mənşəyi problemi dilçiliyə aid deyildi, bu, həmişə təəccüb doğurur. Əslində, bu, bir həqiqətdir. E.Sepir dilin mənşəyi problemini yalnız dilçilik araşdırmaları miqyası ilə məhdudlaşdırmır. O, “Dil” məqaləsində yazır ki, görünür, dilin mənşəyi problemi o problemlər sırasına daxil deyil ki, yalnız dilçiliyin vasitəsilə həll etmək mümkün olsun.

Dilin mənşəyi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr yaranmışdır: **nidalar nəzəriyyəsi, səs təqlidi nəzəriyyəsi, əmək nəzəriyyəsi, ictimai müqavilə nəzəriyyəsi, ilahi nəzəriyyə** və s.

E.Sepir “Dil”də yazır ki, ilkin nəzəriyyələrdən az-çox məşhurları nidalar və onomatopoeetik (səs təqlidi nəzəriyyəsi nəzərdə tutulur—Q.C) nəzəriyyələrdir. Birincisi, nitqi ekspressiv səviyyəli qeyri-ixtiyari qışqırıq-

lara çəkir, ikincisi isə belə bir ehtimaldan çıxış edir ki, hazırkı dillərin sözləri təbiət səslərini təqlidən şərti formalarını əks etdirir.

Dilin mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələr nə üçün bu problemi bütün miqyası ilə həll edə bilmədi? Ona görə ki bu nəzəriyyələr dilin yaranmasını cəmiyyətlə münasibətdə deyil, təcrid edilmiş halda araşdırdılar. Təsadüfi deyil ki, V.fon Humboldt yazır ki, dilin yaradılması bəşəriyyətin daxili tələbi ilə şərtlənir. Dil insanların ünsiyyətinin, ictimai əlaqə saxlamağın sadəcə xarici vasitəsi deyil, həm də insan təbiətinin özünün özü-lünə qoyulmuşdur və onun mənəvi qüvvələrinin inkişafı və dünyagörüşünün təşəkkülü üçün zəruridir. Buna isə insan yalnız o zaman nail ola bilər ki, o öz təfəkkürünü cəmiyyət ilə əlaqədar qoysun.

Dilin mənşəyi ilə məşğul olan dilçilərin belə bir fikri şübhəsizdir ki, dilin və dillərin mənşəyi ayrı-ayrı problemlərdir.

Dilin mənşəyi ilə bağlı V.fon Humboldtun məşhur məruzəsində maraqlı doğuran fikirləri vardı. Dahi dilçi-mütəfəkkirin fikrincə, dilə insana bilavasitə verilmiş hadisə ki-

mi baxmaq lazımdır...Dil xalqların icadı deyil, onlara verilmiş qabiliyyətdir.

DİLİN TARİXİ

Dilin tarixinə, bir qayda olaraq, dilin mənşəyi problemindən başlanılsa da, ümumi dilçilik ənənəsi həmin məsələlərin avtonomluğunu daha çox nümayiş etdirməyə meyillidir. Ən azından ona görə ki, müxtəlif beynəlxalq elmi məclislərdə dilin mənşəyi probleminin tədqiqi üzərinə, onun heç bir ciddi nəticəyə gətirib çıxarmaması ilə əlaqədar olaraq “veto” qoyulsa da, dilin tarixi probleminə münasibətdə belə bir təşəbbüs heç zaman göstərilməmişdir. Başqa bir mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, dilçilik özünün müasir elmi tədqiqatlar karyerasına məhz müqayisəli-tarixi araşdırmalarla gəlib çıxdığına görə, xüsusilə XX əsrin əvvəllərinə qədər tarixilik linqvistik araşdırmaların əsas prinsipi kimi mövcud olmuşdur.

Dilin tarixi dedikdə, mövcud ənənəyə görə, tarixiliyin iki istiqaməti başa düşülür:

- **Dilin strukturunun tarixi;**

➤ **Dilə sosial, mədəni, siyasi və s. münasibətlərin tarixi.**

Birinci halda, dilin strukturu heç bir dilxarici təsir nəzərə alınmadan saf formaların təkamülü kimi öyrənilir ki, bunun ən populyar metodoloji nümunəsi hind-Avropa dilçiliyidir. Belə ki, müqayisəli-tarixi metodun tədqiqi ilə başlayan həmin dilçilik sübut etdi ki, müasir hind-Avropa dilləri eyni bir kökdən fonetik, morfonoloji, morfoloji və s. vahidlərin diferensiasiyası nəticəsində yaranmışdır. Çoxsaylı müqayisələrə daha çox tarixi planda baxmağın təcrübəsini verən “gənc qrammatiklər” yalnız yazılı abidələrə deyil, eyni zamanda canlı danışiq dilinə əsaslanmaqla dil tarixinin prinsiplərini yaratdılar. Əlbəttə, bu, müqayisəli-tarixi dilçiliyin ilk nümayəndələrinin üzərində israr etdikləri fonetik qanunlarla müqayisədə daha mütərəqqi bir addım idi. Heç bir şübhə yoxdur ki, dil strukturunun tarixinin elmi əsaslarla dərkində F.de Sössür təlimi həlledici rol oynadı: həmin təlimə görə, dil strukturunun təkamülünün və ya inkişafının səbəbi zamandır, yəni tarixin özüdür. Burada söhbət ondan gedir ki, zaman tama-

milə ixtiyari olaraq heç bir qanunauyğunluğa tabe olmadan müəyyən nitq innovasiyaları ortaya çıxarır ki, həmin innovasiyalar eyni bir dili əvvəl dialektlərə, sonra isə dilələrə çevirəcək qədər fərqlər təqdim edir.

Əslində, dilin tarixinə baxışın ikinci istiqaməti onun strukturca təkamülü, yaxud inkişafı kimi qəbul edilən həmin daxili prosedən sonra gələrək dilxarici hadisə kimi başa düşülür. Zamanın təsiri ilə tamamilə ixtiyari olaraq meydana çıxan innovasiyalar sosial, mədəni, siyasi və s. amillərin təsiri ilə o dərəcədə vahid dil, yaxud dialekt obrazını yaradır ki, həmin obraz bütöv bir toplumun simvoluna çevrilir. Beləliklə, struktur dəyişmələr mənşəcə neytrallığına, hər hansı etnik kompleksdən asılı olmamağına rəğmən bu və ya digər bir xalqın milli özünüdərk dövrlərində ciddi etnokulturoloji amil kimi dəyərləndirilir.

Dilin tarixinin ikinci istiqamətində ədəbi dil tarixinə xüsusi önəm verilməsi də, cəmiyyətin, bir tərəfdən, intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dilə milli marağın məhz həmin sə-

viyyədən diferensiasiyası, ümumxalq miqyası alması ilə əlaqədardır.

Dilin tarixinə münasibətin birinci istiqaməti dilin bilavasitə mahiyyətini izah etmək üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, ikinci istiqaməti ümumən cəmiyyət tarixinin öyrənilməsinə daha çox xidmət edir.

Eləcə də dilin daxili quruluşunda baş verən dəyişmələr (inkişaf) dil təfəkkürü ilə, xarici quruluşunda baş verən dəyişmələr isə sosial, siyasi, mədəni və s. təfəkkürlə bağlıdır.

ETNOLİŇQVİSTİKA

Dil haqqındakı elmin müasir multidisiplinar sahələrindən olan etnolinqvistika dil ilə etnosun əlaqələrindən bəhs edir. Dili etnos, yaxud etnosu dil baxımından izah edən etnolinqvistika öz əsaslarını V.fon Humboldtun **“dil xalqın ruhudur”** təlimindən alır. Məlum olduğu kimi, dahi dilçimütəfəkkir dili “xalq ruhu”nun ifadəçisi kimi anlayırdı. O yazırdı ki, dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa məxsusdur; sonrakı nəsil onu əv-

vəkilərdən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və ya digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır.

Etnoloji araşdırmalarda dil faktoruna daha çox önəm verilməsi təsadüfi sayıla bilməz. Çünki etnosun mənşəyini müəyyənləşdirərkən dil, yaxud dil materiallarından etibarlı bir fakt təsəvvür etmək mümkün deyil. J.Vandriyes yazır ki, xalqın tarixinin öyrənilməsində dil faktı ən mötəbər tarixi sənəddən etibarlıdır.

V.fon Humboldtun fikrincə, hər bir dil mənsub olduğu xalqın ətrafında dairə çəkir, bu dairədən yalnız başqa bir dairəyə daxil olarkən çıxmaq olar.

Etnolinqvistikanın yaradıcılarından olan E.Sepir "Dil" məqaləsində göstərir ki, dil etnosların (xalqların), eləcə də irqlərin önündə dayanır. Məsələn, malay-polineziya dillərində irqi baxımdan müxtəlif xalqlar danışır ki, buraya malaylar, polineziyalılar və qara dərili melaneziyalılar daxildirlər.

Lakin dilin etnik təbiətə malik olması heç bir şübhə doğurmur, ən azından ona

görə ki, müxtəlif xalqların müxtəlif dilləri mövcuddur.

Diaxron, yaxud xarici dilçiliyin əsas sahələrindən olan etnolinqvistika artıq müstəqil elmə çevrilmişdir. Etnolinqvistikanı hər bir xalq (eləcə də dilçilik məktəbi) bir cür başa düşdüyündən onun adlandırılmasında, eləcə də müxtəlif aspektlərdən (sinxron və diaxron) öyrənilməsində fərqliliklər müşahidə olunur.

DİNLƏRİN DİLLƏRİ

Etnolinqvistikanın əhatə dairəsinə daxil olan mövzulardan, yaxud predmetlərdən biri də dinlərin dilləridir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, etnosşünaslığın, yaxud etnologiyanın tərkib hissələrindən biri də etnoreligiyanın (etnodinşünaslıq) adlanır ki, burada etnosun dini mənsubiyyətinin onun təşəkkülündəki rolundan bəhs edilir.

Etnolinqvistikada isə din yaratmış dillərin tarixi statusundan bəhs edilir. Nizami Cəfərovun fikrincə, dinin dili bizim “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi”

kimi tanıdığımız adi dildən xeyli fərqlənir. Və əsas fərq ondan ibarətdir ki, bu dil ali üslubi xarakteri (və strukturu) etibarilə fəvqəladə (eyni zamanda heç bir polemikaya gəlməyən) müqəddəs metafizik izharın dili olub bir-biri ilə sıx bağlı zəngin simvolik-obrazlı mühakimələr sistemindən ibarətdir.

Dilçi onu da qeyd edir ki, ilk dinlər, tamamilə təbiidir ki, ilk inkişaf etmiş dillərin formalaşdığı məkan(və zaman)larda meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, müqəddəs metafizik izhar üçün eyni səviyyədə dil materialı tələb olunur. Və dini təfəkkürün təcrübəsindən, yaxud ifadə sınağından bu və ya digər dərəcədə çıxmış dillər, heç şübhə yoxdur ki, dünyanın ən mükəmməl dilləri olmuşdur.

Göründüyü kimi, dillərin tarixində dinlərin rolu olduğu kimi, dinlərin də tarixində dillərin rolu olmuşdur. Birincinin rolu ondan ibarətdir ki, o dillər ki ilahi izharın (dinin) dili olub, o dillər tarixin fəvqünə qalxa bilib. Belə ki, din populyar, kütləvi təsisat olduğundan “dinin dili” statusuna malik dillər də populyarlıq, kütləvilik qazanıb.Yəni bu o deməkdir ki, ərəb dilinin mükəm-

məl, populyar dil olmasının əsas səbəbi odur ki, bu dil "Quran"ın dildir. Həqiqətən də, islam dini ərəb dilinə tarixi nüfuz gətirmişdir. Bu faktı digər səmavi kitabların nümunəsində də görmək olar. Belə ki, qədim yəhudi dilinin (ivritin) tarixində (taleyində!) "Tövrat"ın, sanskritin tarixində "Veda"ların və s. böyük rolu olmuşdur.

İkincinin, yəni dinlərin tarixində dillərin rolundan danışmaq ona görə məntiqlidir ki, dini də yaradan dildir, yaxud dil materialıdır. Eyni zamanda dinin yayılması, yaxud təbliği dil faktoru vasitəsilə reallaşır.

Həqiqətən də, dini mətnlər dilləri tək populyarlaşdırmır, eləcə də ədəbi dillərin tarixi əsasında dayanır. Belə ki, ədəbi dilin ilk mətnləri də məhz dini mətnlər olmuşdur.

SOSİOLİNGVİSTİKA

Diaxron dilçiliyin sahələrindən olan sosiolinqvistika dili sosial baxımdan, yəni cəmiyyət hadisəsi kimi öyrənir.

Sosiolinqvistikanın problemlərinə ən azı üç səviyyədə baxmaq təcrübəsi vardır ki, buraya aşağıdakılar daxildir:

	Səviyyə	Problem
1.	Ölkə	Dövlət dili
2.	Regional	Dil ittifaqı
3.	Dünya	Beynəlxalq dil

Ölkə səviyyəsində sosiolinqvistikanın əsas problemi olan dövlət dili xalqın ictimai-siyasi özünüifadə formasıdır. Dövlət dili rəsmi qərarla, qanunlarla tənzimlənir, yaradılır və onun üzərində xüsusi intellektual və mədəni nəzarət güclüdür. Dövlət dili dövlət dili olmayan dilləri sıxışdırır.

Dövlətin dil siyasəti tədqiqatçıların dediyi kimi, milli, mədəni siyasətin komponentidir, dövlət siyasətinin dil aspektidir. Dil quruculuğu isə dil siyasətinin tətbiqidir.

Müəyyən coğrafiya daxilində etnik-mədəni əlaqələrin intensivləşməsi ilə dil ittifaqlarının yaranması üçün münbit zəmin meydana çıxır. Və bu zaman bir-birindən mənşə, həm də tipoloji quruluş etibarilə fərqlənən dillər kifayət qədər ardıcıl şəkildə “ünsiyyətə” girərək istər adi danışiq dili, istərsə də ali, mədəni, intellektual (yazı dili) səviyyədə rezonans yaradacaq dərəcədə

nitq aktı nümayiş etdirir. Dil ittifaqları bir neçə əsr, bəzən də daha çox davam edə bilər.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi dil ittifaqları müstəqil ədəbi dillərin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Məsələn, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, rus ədəbi dili IX əsrdən başlayaraq XVII əsrə qədər davam edən uqro-fin — slavyan — türk-tatar dil ittifaqı əsasında formalaşmışdır.

Dövlət dilinin ən çox kontaktda olduğu, güzəştə getdiyi dil beynəlxalq dildir. O artıq dünya miqyasında ümumi ünsiyyətin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Hələ vaxtilə V.fon Humboldt deyirdi ki, bəşəriyyətin mədəni inkişafı vahid dilə doğru gedir. Vahid bir dil ayrı-ayrı müxtəlif dillərin üzvü vəhdəti ola bilməz. Yəni dünyanın ən inkişaf eləmiş dili beynəlxalq, yaxud millətlərarası ünsiyyət dili statusunda olmağa layiqdir.

Beynəlxalq dil təsəvvürləri XVII-XVIII əsrlərdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda altı təbii dil (ingilis, fransız, ispan, çin, ərəb və rus dilləri) BMT tərəfindən rəsmi beynəlxalq dil kimi qəbul olunur.

Türk dilinin də beynəlxalq dil olaraq qəbul edilməsi üçün son illər müəyyən təşəbbüslər göstərilməkdədir.

ƏDƏBİ DİL

Əksərən, müxtəlif dialektlər və ya ləhcələr şəklində təzahür edən ümumxalq dilindən fərqli olaraq ədəbi dil müxtəlif tarixi dövrlərdə sosial, mədəni, siyasi şərtlər daxilində normalaşdırılmış, yaxud standartlaşdırılmış dildir. Ədəbi dil, bir qayda olaraq, daha çox inkişaf etmiş dialektin bazasında formalaşır ki, həmin dialekt koyne adlanır. Müxtəlif ədəbi dillərin yaranması tarixi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, koyne həm sosial ünsiyyətin ən intensiv olduğu, həm mədəni münasibətlərin inkişaf etdiyi, həm də siyasi güclərin toplandığı mərkəzlərdə qərarlaşır. Koyne funksiyasını zəruri şərtlərin təkidi ilə öz üzərinə götürmüş dialekt tədricən dialektfövqü xüsusiyyətlər kəsb etməyə başlayır ki, bunun nəticəsində ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları stabilləşir.

Ədəbi dilin təşəkkülündə mədəni təsisatlar, xüsusilə ədəbiyyat, yazı, məktəb, dövlət idarələri, dini təşkilatlar, KİV və s. əhəmiyyətli rol oynayır. Məhz həmin təsisatların təsiri nəticəsində ədəbi dilin yalnız normaları müəyyənləşmir, eyni zamanda funksional üslub diferensiasiyası meydana çıxaraq dərinləşir. Əlbəttə, ədəbi dilin inkişafında yazıçı dilinin rolu ona görə müstəsna"dır ki, həmin nitq təzahürü, bir tərəfdən, ümum (ictimai) dil normativlərini təbliğ edərək möhkəmləndirirsə, digər tərəfdən, fərdi yaradıcılığın müxtəlif üslub təmayüllərini nümayiş etdirməklə ədəbi-bədii ünsiyyətdə ənənə ilə novatorluğun əlaqəsini təmin edir.

Ümumxalq dilində gedən təcrici təkamüldən fərqli olaraq ədəbi dil kifayət qədər sürətlə inkişaf edir. Və eyni bir ümumxalq dili zəmnində bir neçə ədəbi dilin zaman-zaman əvəzləndiyini görürük ki, bu, cəmiyyətin, sözün geniş mənasında, strukturunun dəyişməsindən irəli gəlir. Ədəbi dilin öz ömrünü başa vuraraq tarix səhnəsini tərk etməsi, adətən, ümumxalq dili və ya canlı ünsiyyət dili ilə əlaqələrin kəsilməsin-

dən irəli gəlir. Həmin hallarda xalq üçün anlaşılıqlığını itirmiş, öz mövqeyini yazıda qoruyub saxlamağa çalışan ədəbi dilin yerini tədricən canlı danışıq dilinə əsaslanan yeni normalar və funksional üslub təzahürləri tutmağa başlayır.

Ədəbi dilin dəyişməsində ən mühüm səbəblərdən biri də ümumxalq dilində gedən diferensiasiya prosesidir. Belə ki, məsələn, roman dillərinin (italyan, fransız, ispan dilləri və s.) diferensiasiyası ilə latın ədəbi dili tədricən öz dövrünü başa vurur. Yaxud yeni dövrün əvvəllərindən etibarən türkcənin eynilə xalq latın (vulqar latın) dili kimi müstəqil dillərə bölünməsi (Azərbaycan, türk, türkmən dilləri və s.) nəticəsində yeni ədəbi dillərin təşəkkülü başlayır ki, bunun ardınca orta əsrlər türk ədəbi dili (türki) fəal ünsiyyətdən sıxışdırılır.

Ədəbi dilin formalaşub inkişaf etməsi üçün yazı çox mühüm texniki vasitədir. Xüsusilə o baxımdan ki, yazı işarələri öz konkretliyi, müəyyənliyi və stabilliyi ilə ədəbi dili səciyyələndirən normativlik keyfiyyətini ardıcıl mühafizə edir. Bununla belə, cəmiyyətin şifahi yaddaşına əsaslanan ədəbi

dil təzahürü də mövcuddur ki, bunun mühüm örnəkləri özünü şifahi xalq yaradıcılığında göstərir. Və yazılı ədəbi dil, bir qayda olaraq, şifahi ədəbi dildən sonra təşəkkül tapır.

DİL KONTAKTLARI (ƏLAQƏLƏRİ)

Tarixən xalqların bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibəti onlara mənsub olan dillərin bir-biri ilə yalnız kontaktını şərtləndirməmiş, eləcə də dillərin inkişafına səbəb olmuşdur. Fransız sosioloji dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi J.Vandriyes yazır ki, heç vaxt elə ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin, əksinə, qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır.

Dillərarası kontaktların xüsusi forması kimi təzahür edən bilinçvizm və diqlossiya məsələləri dilçiliyin aktual problemləri sırasına daxildir. İki dili bilmək hadisəsi dilçilikdə bilinçvizm adlanır. Və fərd öz ana dilindən başqa digər xarici dili öyrənsə də,

onları eyni səviyyədə bilməsinə az hallarda rast gəlinir. Lakin "Dil" in müəllifi L.Blumfildin dediyi kimi, xarici dilin kamil öyrənilməsi ana dilinin itirilməsi ilə müşayiət olunmursa, bu, bilinçsizlik (ikidillilik), yəni hər iki dilə ana dili kimi yiyələnmə ilə nəticələnir.

Diqlossiya isə fərdin eyni dilin müxtəlif variantlarını bilməsidir.

Xarici dili öyrənərkən ana dilinin təsiri ilə onun (xarici dilin) ədəbi normasının pozulması halları da baş verir ki, buna dilçilikdə interferensiya hadisəsi deyilir. İnterferensiya (dil normasından yayınmalar) dilin müxtəlif yaruslarında (leksik, qrammatik, xüsusilə də fonetik) özünü göstərə bilər.

Dillərin kontaktlarından bəhs edərkən konvergenziya (inteqrasiya) və divergenziya (diferensiasiya) proseslərini fərqləndirmək lazımdır. Və belə bir həqiqəti yadda saxlamaq lazımdır ki, dillər məhz diferensiasiyanın (bölünmənin) nəticəsidir.

Dillər arasında qarşılıqlı kontakt prosesinin ən mürəkkəb vəziyyəti pisinləşmə və kreollaşmadır. Pisin dilin lüğət tərkibinin 90%-dən çoxu alınma sözlərdir. Lakin bu

dilin qrammatikası aborigen (yerli) xalqa məxsusdur. Kreol dillər isə picin dilləri əsasında formalaşır. İstər picin, istər kreol dillər qarışıq dillərdir.

ƏDƏBİYYAT

Dilçilik klassikləri

1. Benvenist E. Ümumi dilçilik problemləri, Bakı, 2014.
2. Blumfeld L. Dil, Bakı, 2014. Tərcümə edənlər: V.Ərəbov və Q.Heybətov.
3. Boduen de Kurtene. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri, Bakı, 2014. Tərcümə edənlər: F.Veysəlli, C.Babayev və N.Abdullayev.
4. Budaqov R.A. Dilçiliyə aid oçerklər, Bakı, 1956. Tərcümə edən: Abdulla Vəliyev.
5. Humboldt V.fon. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, Bakı, 2008. Tərcümə edən: Əbülfəz Rəcəbli.
6. Humboldt V.fon. Məqalələr və fraqmentlər, Bakı, 2019. Tərcümə edən: Nizami Cəfərov.

7. Humboldt V.fon. Dillərin milli xarakteri haqqında, Bakı, 2017. Tərcümə edən: Fəxrəddin Veysəlli.
8. Xomski N. Dil və təfəkkür, Bakı, 2006. Tərcümə edən: Azad Məmmədov.
9. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş, Bakı, 2005. Tərcümə edən: Fəxrəddin Veysəlli.
10. Layons C. Linqvistik semantika. Bakı, 2014. Tərcümə edənlər: E.Hacıyev və S.Mustafayeva.
11. Sössür F.de. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, 2018. Tərcümə edənlər: Nizami Cəfərov və İsmayıl Temiroğlu.
12. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları, Bakı, 2001. Tərcümə edən: Fəxrəddin Veysəlli.
13. Ümumi dilçilik müntəxabatı, Bakı, 2020. Tərtib edən: Qismət Cəfərov.

Dərslük, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalar

14. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət və yaxud dilçi olmayanlar üçün dilçilik, Bakı, 2010.
15. Adilov M, Verdiyeva Z, Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989.

16. Adilov M, Verdiyeva Z, Ağayeva F. Dilçilik problemləri, Bakı, 1982.
17. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, 2011.
18. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 2012.
19. Babayev A. Dilçiliyimizin məbədi (BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixi), Bakı, 2002.
20. Cəfərov N. Dildən dilçiliyə, Bakı, 2019.
21. Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, 2020.
22. Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl, Bakı, 2006. Nəşrə hazırlayan: Nuridə Novruzova.
23. İsmayılov F. Dilin metafizikası, Bakı, 2002.
24. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, iki cildə, Bakı, 2011.
25. Məmmədaliyev V. Ərəb dilçiliyi, Bakı, 1985.
26. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri, Bakı, 2008.
27. Məmmədov M. Dilçiliyə giriş, Bakı, 2017.

28. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980.
29. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961.
30. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, iki cilddə, Bakı, 2007.
31. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik, Bakı, 2003.
32. Rəcəbli Ə. Dilçilik metodları, Bakı, 2003.
33. Veysəlli F, Kazımov Q, Kazımov İ, Məmmədov A. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası, Bakı, 2014.
34. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları, iki cilddə, Bakı, 2005.
35. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 2013.
36. Veysəlli F. Semiotika, Bakı, 2010.
37. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri, Bakı, 2015.

MÜNDƏRİCAT

Ön Söz.....	3
Dilçiliyin predmeti.....	7
Dilçilik tarixinin dövrləşdirilməsi	10
Dilçiliyin təşəkkülü.....	13
Qədim hind dilçiliyi	16
Qədim Yunan-Roma dilçiliyi	18
Ərəb-müsəlman dilçiliyi	21
Orta əsrlərdə və İntibah dövründə dilçilik	23
XVII-XVIII əsrlərdə dilçilik və “Por-Royal qrammatikası”	25
Müqayisəli-tarixi dilçilik.....	28
Dilçiliyin təkamülü.....	30
Vilhelm fon Humboldtun dilçilik görüşləri	32
Avqust Şlayxerin dilçilik görüşləri.....	35
Psixoloji dilçilik məktəbi.....	37
Gənc qrammatiklər məktəbi.....	39
“Sözlər və şeylər” məktəbi	41
Estetik dilçilik məktəbi.....	43
Neolinqvistika və ya məkani dilçilik	45
Sosioloji dilçilik	48

Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri	50
F.de Sössürün dil və nitq dixotomiyası ...	53
F.de Sössürün sinxroniya və diaxroniya dixotomiyası	57
Dil işarəsinin dəyərliliyi (valentliyi).	59
Dilçiliyin tənəzzülü	62
Cenevrə dilçilik məktəbi	65
Praqa funksional dilçiliyi	67
Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası	70
Amerika deskriptiv dilçiliyi	74
Linqvokulturologiya	76
Psixolinqvistika	79
Koqnitiv dilçilik	81
Paralinqvistika	84
Tətbiqi dilçilik	86
Neohumboldtçuluq	88
Linqvopraqmatika	90
Linqvopoetika	94
Noam Xomskinin dilçilik görüşləri	97
Semiotika	99
Dilçiliyin metodları. Təsviri metod	101
Müqayisəli-tarixi metod	105
Müqayisəli-tipoloji metod	107
Dilin mahiyyəti. Dil və təfəkkür	

problemi	109
Dilin funksiyaları	113
Dil işarələr sistemi kimi	115
Daxili, yaxud sinxron dilçilik.....	118
Fonologiya	120
Qrammatika.....	122
Leksikologiya	127
Dillərin təsnifi.....	130
Dil tiplərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	132
Universalilər dilçiliyi.....	134
Etimologiya.....	136
Dil və yazı	139
Dilin mənşəyi problemi	141
Dilin tarixi	144
Etnolinqvistika	147
Dinlərin dilləri.....	149
Sosiolinqvistika	151
Ədəbi dil.....	154
Dil kontaktları (əlaqələri).....	157
Ədəbiyyat.....	160

Texniki tərtibat:
Səmra Həsənzadə
BDU-nun Filologiya fakültəsinin
IV kurs tələbəsi

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 24.09.2020
Şərti çap vərəqi 10,5. Sifariş № 489
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4